

Dési János

*„Lesz-e virradat a mostani éjszakánkra,
vagy még jobban elsötétedik felettünk
az égbolt?”*

A Lévai Jenő szerkesztette zsidó Képes Családi Lapokról

A negyvenes évek elejének egyik legfontosabb zsidó orgánuma, *Lévai Jenő Képes Családi Lapokja* még 1937-ben, profilja szerint képes családi lapként ezekkel a szavakkal indult ismét önálló orgánumként az útjára:

„A mai napon új lapot teszünk le a magyar család asztalára. Képes Családi Lapok – ezt címet viseljük homlokunkon, és ezzel szinte már el is mondtuk, hogy mit tervezünk: nemesen szórakoztató, vidáman oktató, minden gondot, bút feledtető, derűs, jókedvű, szép és emelkedett szórakozást akarunk a magyar apák, anyák és gyermekek kezébe adni.”¹

S alig pár évvel később a lap már leginkább a zsidótörvények következményeit latolgatja, arról számol be, hogy külföldön milyen esély van a túlélésre, és a lehetetlen körülmények közé kényszerített munkaszolgálatosoknak rendez gyűjtést, sorsukról próbál információkat közreadni, egészen a betiltásig és a főszerkesztő, Lévai Jenő vád alá helyezéséig.

A *Képes Családi Lapok* amúgy igazán hosszú múltra tekinthetett vissza.

„Sikeres üzleti vállalkozásnak indul 1879-ben a Képes Családi Lapok. Az egyetlen hasonló színvonalú laptársai körében, amely hosszabb távon fenn tud maradni. A lap tartalmát elsősorban szépirodalmi művek, aktuális események, vegyes ismeretterjesztés, háztartási, orvosi és divattanácsok teszik ki. Szerkezetében látszólag nem tér el feltűnően a többi hetilaptól, színvonalában azonban mélyen alatta marad azoknak. Programja nincs, leginkább valamiféle kisvárosi vegyeskereskedés jelleget ölt az egész újság, ahol a polcokon mindenből megtalálható egy kevés a »népies-népszínműves« álromantikából éppúgy, mint a »dörgedelmesen zengő nemzeti-keresztény patriarkális erkölcsiségből« és egy csöppnyi a »nemesi-polgári frázisliberalizmusból«. (Sőtér István)

Szépirodalmi részében másod-harmadvonulú írók publikálnak, és elvétve bukkan fel egy-egy nagyobb név. Ezen az sem segít, hogy egy időben Tolnai Lajos szerkeszti a lapot. Sikerének titka két dologban rejlik. A lap nagy hangsúlyt helyez az aktualitásra – fontos szerephez jutnak a képek rövid magyarázatokkal, ami tökéletesen megfelel az előfizetők szellemi színvonalának, nemkülönben az, hogy a hetilapok közül elsőként mozdult rá – mindegy a későbbi bulvárlapok előfutáraként – a közönség rémhír, erőszakos történetek és bűnügyek iránti fokozódó éhségére. Ezt várja a Képes Családi Lapok népes kispolgári olvasótábora, a varróleányok, eladókisasszonyok, a vidéki posta- és távírdai altisztek, tanítók és tanítónők serege, és meg is kapja maradéktalanul Murányi Ármin laptulajdonos jóvoltából.”²

Ez volt a kezdet. Lévai részben ezeket a hagyományokat követte, amikor újraindította a lapot. A *Képes Családi Lapok*, amely előtte egy ideje már a szintén Lévai Jenő tulajdonában lévő *Kis Újság* melléklete volt, és az eredeti évfolyamszámozást folytatta, igazán magyar lap kívánt lenni, és nem sokat igazított a korábbi lapkészítési hagyományokon. Ahogy a már idézett 1937-es köszöntőjében Lévai főszerkesztő fogalmazott: „Ma minden magyar betűnek, amely nyomtatásban megjelenik kétszeres jelentősége van. A magyar kultúrát kell hirdetnie kifelé, a magyar kultúrát kell erősítenie befelé. Ennél a kettős feladatnál nehezebb és nemesebb feladatot nem vállalhat magára egyetlen magyar újság se, és az újjászületett Képes Családi Lapok szerkesztősége büszke lesz rá, hogy ha ezt a feladatát teljesíti.”

S hogy végül is a gyorsan elröpülő néhány viszonylagos békeév után nem tudta mindezt teljesíteni, az valóban nem a szerkesztőségen, a szerkesztőkön múlt. Hiszen ők eleinte búzaföldön sétáló

gyöngyös, pártás lánykákat tettek a címlapra, ha éppen nem *Horthy* kormányzó lovagolt ott peckesen az olasz király társaságában, vagy ült egy rendezvény páholyában. A hatlábú borjú mellett volt főzési tanácsadó és „Szívek patikája”. Irodalom, köztük olyan szerzők, mint a később jó pár antiszemita verset jegyző *Sértő Kálmáné*⁵ vagy a szintén antiszemitává váló *Csurka Péter*⁴ novellái.⁵

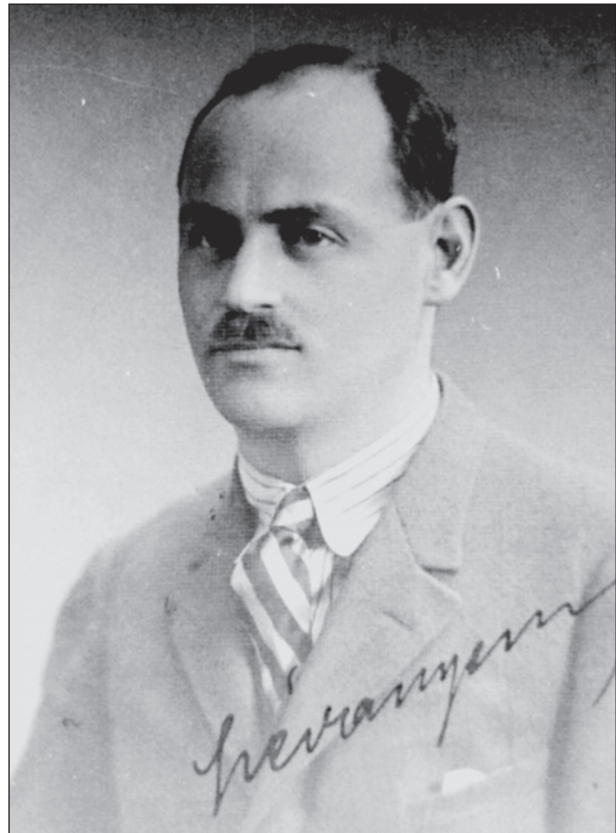
Érdekes egyébként, hogy 1940 elején *Pap Károlynak*⁶ egy terjedelmes levele jelent meg a már „zsidó lappá” vált *Képes Családi Lapok*ban, ahol *Pap Az Est* konzern (zsidó) tulajdonosait és vezetőit kárhóztatta, amiért azok nem voltak hajlandók foglalkozni semmiféle zsidó tematikával, s nem is engedtek efféle cikkeket megjelentetni a lapban. *Pap* szerint – és nyilván mutatis mutandis értette ezt a természetesen a harmincas években sokkal, de sokkal jelentéktelenebb hatású *Képes Családi Lapokra* is – „Az *Est*-lapok azért viselkedtek úgy, ahogy viselkedtek, mert abban a mélységes meggyőződésben éltek és dolgoztak, hogy mindnyájan s velük együtt az egész zsidóság, s főként az a zsidó réteg, amelynek írtak, annyira magyarrá vált, hogy többé nem tekinthette magát zsidónak. Magyaroknak hitték magukat, akiknek esetleg »csak« a vallásuk zsidó, s éppen ezért csupán a magyar világ érdekelte őket és olvasóikat, s csak az, ami ezzel a magyar világgal volt közös.”⁷

Az akkor már szinte egyedülként maradt „zsidó fórumként” funkcionáló lap feladatát *Pap* ekként fogalmazza meg: „Meg kell kísérelnünk, hogy rendet teremtsünk – már amennyire ez tollal lehetséges – a magunk külön zsidó káoszában, azzal a reménnyel, hogy a magyarság hasonlóan cselekszik majd, és a két rend – ha valóban rend – előbb-utóbb úgyszólván újra találkozik és összeolvad.”⁸

Mindenesetre az 1937-től újrainduló *Lévai féle Képes Családi Lapok* valóban szórakoztató, érdekes képes kiadvány volt. Jelentek meg benne romantikus novellák és praktikus háztartási tanácsok például arról, hogyan kell ügyesen rántást készíteni vagy mi a trükkje a finom töltött tojásnak (a főtt tojás sárgáját tejben áztatott zsemlyével kell szítán áttörni). Beszámoló a balatoni vitorlásszezonnól és képriport az amerikai filmek sztárjairól. Alig akadt olyan szám, amelyikben ne szerepelt volna – lehetőleg már a címlapon – *Horthy Miklós*.

Népszerű rovata volt a „Szívek patikája”, amelyben elsősorban fiatal lányoknak adott lelki tanácsot a szerző, a szájhagyomány szerint a főszerkesztő felesége, *Adler Bella*.⁹

Kedvelt része volt az „Országos tízparancsolat vita”, amelyben arról cikkeztek, milyen legyen a magyar leány és legény. („Szeressétek az áldott szegény, magyar hazát, hisz úgy még egy haza sem

Lévai Jenő

szorult annyira fiai és leányai szeretetére, mint megcsönkített szép hazánk. (...) mindig büszkéek lehetnek, mert magyarnak születni dicsőség. (...) Szeressétek az édes magyar nótákat, melyek különbek a mostan felkapott kupléknál és slágerekénél.”¹⁰

De tanulságos cikk is olvasható a pünkösdi szokásokról, babonákról.

A novellák szerzői között megtaláljuk *Hegyaljai Kis Gézát*¹¹ („A Tatra tüzei”), aki amúgy református lelkész, *Körösi Nagy Lajost*¹², akinek az *Új Idők*ben jelentek meg írásai („Pásztortűz”), *Ujházy Györgyöt*¹³ („Hajdani história”), aki újságíróból lett avantgarde színházi szerző és rendező, a később Dachaut is megjárt, több tucat regényt író *Sásdi Sándort*¹⁴ egy paraszti történettel („Viola”), a lektűrszerző *Békeffi Józsefet* („A befolyásos úr”). Vagy éppen a szélsőjoggal kacérkodó közepes tehetséget, *Csurka Pétert* („A csokor”), aki egy kedélyes leánykérés történetét írja meg, „több liter zöldszilváni” elfogyasztása után.

A lap kis verseket is közölt. Igaz, sokszor úgy tűnik, a tördeléskor az oldalakon megmaradt lukakat tömték be leginkább a költeményekkel. Általában népies, könnyen érthető, harmadik vonalbéli

alkotók jelentek itt meg. Kezdve a zsidó *Viðor Marcell*től¹⁵ a rendszerváltás után kisgazda politikussá vált *Vörös Vincéig*¹⁶ („Aratók”).

Több verse megjelent Sértő Kálmánnak is, a parasztfiúból gyorsan a pesti társasági élet kedvencévé vált szerzőnek, aki *Hatvany-Deutschék* támogatásával került be az irodalmi életbe, számtalan baloldali, liberális lapban jelent meg írása. Míg aztán 1938-ban a szélsőjobbhoz csatlakozott, hamarosan a nyilasok egyik kedvenc szerzője lett, akit ekkor már *Fiala Ferenc*¹⁷ nyilas politikus patronált. Sértő mindezt antiszemita „költeményekkel” hálálta meg. (Most elég legyen ez a két sor: „A zsidók szeretik Petőfit, / Az nem zsidózott, orrhangolják...”¹⁸ Vagy „A felkelőkről” (Hubay Kálmánnak) címűben eképpen ír: „Üldöztek bennünket a zsidók / Újságban, bankból egyaránt, / Mert új irányt szabunk magunknak, / Rögös úton egy hős irányt...”¹⁹

A *Képes Családi Lapok*ban azonban – 1937-ben járunk – még békésebb hírokat pengetett.

„Orgonabokor” című alkotásában eképpen fogalmaz: „Juliska ügye- megsimítod / Virágnyláskor hajamat? / Ha a szívedhez húnyt szemmel dülök, / Kisírni végre magamat...”²⁰

NÉPLAPBÓL ZSIDÓ LAP

A boldog népfrontos idők nem tartottak sokáig. Pedig Lévai lapjai (*Kis Újság, Magyar Hétfő, Képes Családi Lapok*) meglehetősen jól mentek, népszerűek voltak, tisztes hasznot hajtottak.

Ám, míg korábban az ellenzéki hang miatt gyűlt meg a baja Lévainak a hatóságokkal, ekkorra már zsidósága lett a gond.

Elsőként a dédelgetett napilaptól, a *Kis Újságtól* kellett megválnia. A vevő *Dessewffy Gyula*²¹ lett. S bár Dessewffy később többször is öntudatosan elmondta, hogy Teleki Pál biztatására megvette a lapot, ha Lévai oldaláról szemléljük a történeteket, akkor ez neki annyit jelentett, hogy a zsidótörvények miatt meg kellett válnia a lapjától, még ha sikerült is olyan időpontban, amikor valamennyi pénzt kapott érte.

A *Képes Családi Lapok* 1940 januárjától önállóan jelent meg mint „zsidó lap”.

Az 1938. XV. tc. korlátozta a zsidónak minősítettek részvételét többek között az újságírásban is, és kamarák fölállításáról döntött. Munkáját csak az folytathatta, aki bekerült ezekbe a kamarákba. A zsidók arányszámát korlátozták. Lévai megjegyzéseiből arra következtethetünk, hogy őt első világháborús érdemeire tekintettel vették föl tagnak.²² (Lévai 1914 júliusától volt katona, előbb vártüzér

Przemyslben, majd évekig hadifogoly Szibériában.²³) Ahogy fogalmazott, „három évtizedes feddhetetlen és hazafias hírlapírói működés és a hazának harctereken, hadifogságban és ellenforradalomban való hűséges szolgálata tette e sorok írójának lehetővé, hogy helyet foglalhasson a Sajtókamarában azon kevés zsidó újságíró között, akik tovább dolgozhatnak élethivatásukban.”²⁴

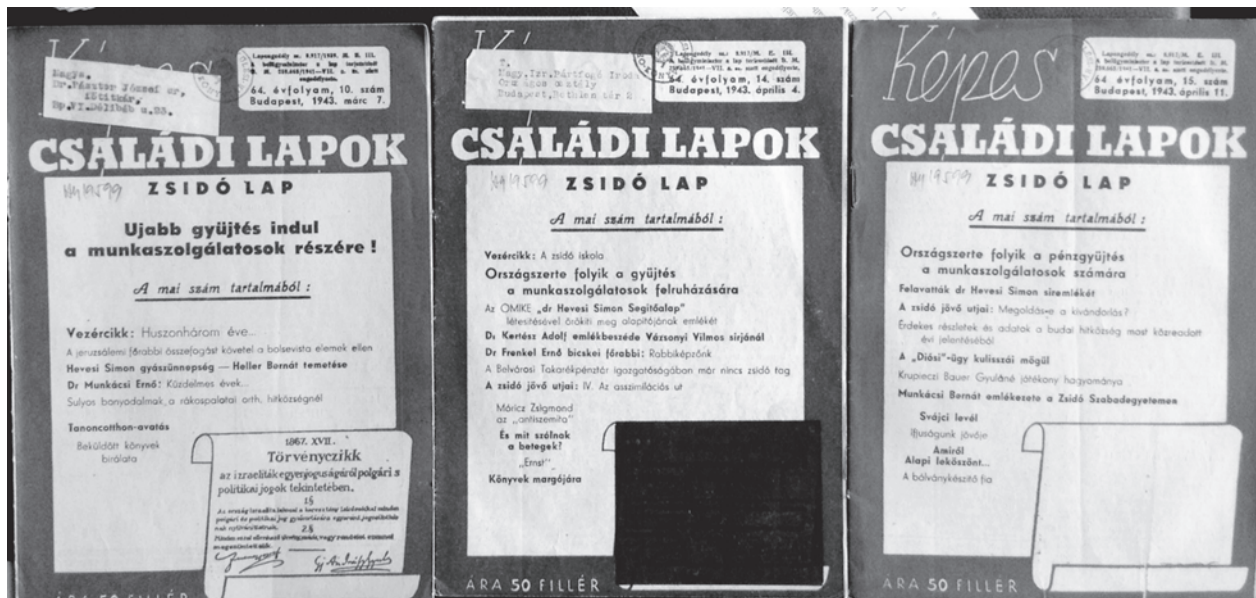
Mindent tehát még nem veszített el. A *Képes Családi Lapok* megmaradhatott. Ironikusan a korra jellemzően képek nélkül, mivel már nem volt megfelelő minőségű papír egy zsidó lap számára.

Hiszen a jogszabályok szerint kötelező volt ráírni, hogy „Zsidó lap” – nehogy ártatlan árják kézbe vegyék véletlenül, s ezzel megrontsák őket. Lévai, ha úgy tetszik, „botcsinálta” zsidó újságíró lett. Ahogy egy levélírója a második szám megjelenésekor megfogalmazta: „Régen kellett volna ez [a zsidó lap], talán nem tartanánk itt, ha időben létrejön. Ez a szemrehányás mindenkit megillet. A II. zsidótörvénynek kellett jönnie ahhoz, hogy Lévai Jenő legyen egy zsidó lap főszerkesztője.”²⁵

Mindenesetre, a „magyar” sajtóból Lévai minden korábbi háborús érdeme, az országgyarapításért való lelkesedése, sajtóbeli sikerei ellenére kiebrudaltatott.

Ahogy a „zsidó lapként” való induláskor fogalmazott: „Harminc év után, amelyet a magyar sors, a magyar élet, a magyar kultúra szolgálatában töltöttünk el, most lapot írunk és lapot adunk ki, amelyre a törvény nyomja rá a középkori sárga foltot: zsidó lap. (...) zsidó lapot írunk, zsidó lapot adunk a közönség kezébe, de zsidó magyarok lapját, ez pedig a mi megítélésünk szerint semmiben sem különbözhet azoktól a lapoktól, amelyeken nincs rajta a törvény szabta »bélyeg«. A mi zsidó lapunk éppen olyan jó magyar lesz érzésében, kulturáltságában, hazaszeretetében, mint bármely másik igazi magyar lap.”²⁶

A *Képes Családi Lapok* megpróbált közéleti újság maradni. Lévait, az „örök ellenzékit” mélyen sértette mindaz, ami történt, s minden valószínűség szerint nem ismerte fel, hogy véget ért az a világ, amelyben a rendszerben meglévő antiszemitizmus ellenére, de mégis a polgári lovagiasság szabályai szerint bánnak vele. Lévai lapja címlapjára nyomtatta figyelmeztetésül az 1867. évi XVII. törvénycikk szövegét a zsidók emancipációjáról. „1. §. Az ország izraelita lakosai a keresztény lakosokkal minden polgári és politikai jog gyakorlására egyaránt jogosítottaknak nyilvánítanak. 2. §. Minden ezzel ellenkező törvény, szokás vagy rendelet ezennel megszüntetetik.” S alatta *Ferenc József* és *Andrássy Gyula* miniszterelnök aláírása.

Képes Családi Lapok

A cenzúra természetesen ekkora szemtelenséget nem sokáig tűrt, és rövidesen kötelezték Lévaít, hogy a provokáló idézetet vegye le a címlapról. Lévai még ekkor sem adta fel, a következő szám első lapján sötéten hagyta a törvénycikk helyét – bízva abban, mindenki tudja, minek kellene ott állni. A cenzúra ezt sem hagyta. Sőt, a cenzúráról szóló rendelet is megváltozott, méghozzá úgy, hogy a kicenzúrázott rész helye nem maradhatott üresen.²⁷ Az persze bizonyíthatatlan ma már, hogy Lévai ekkora szemtelensége miatt, bár a korszak sajtójában nem találtam más efféle próbálkozást. Ma a könyvtárban őrzött példányokon látszik, van olyan szám, amelynek ezután az elején már utólag nyomták át egy fekete folttal az emancipációról szóló törvénycikk hült helyét is.

Az újság egy általában húszoldalas, irkafűzéssel összekötött, igen szerény kivitelű, a vezércikk kivételével két hasábra tördelt, illusztrációkat nem tartalmazó kiadvány volt, amely azt is közölte, hogy a lapengedélye száma 8.917/M. E. III, a belügyminiszter pedig a lap terjesztését a B. M. 142.844 szám alatt engedélyezte. (A lapok terjedelmét, de még a felhasználható festék színét vagy éppen a maximális betűméretet is rendelettel korlátozták korszakunkban. A papír nagy kincs volt.²⁸)

Az álló A/5 méretű lap címlapja eleinte keményebb papírból volt, mint a belsők, később már ugyanolyan rossz minőségűből. A címlapon világoskék keretben középen a lap tartalma szerepelt a „Szerkeszti Lévai Jenő” felirat alatt. Jobboldalt a

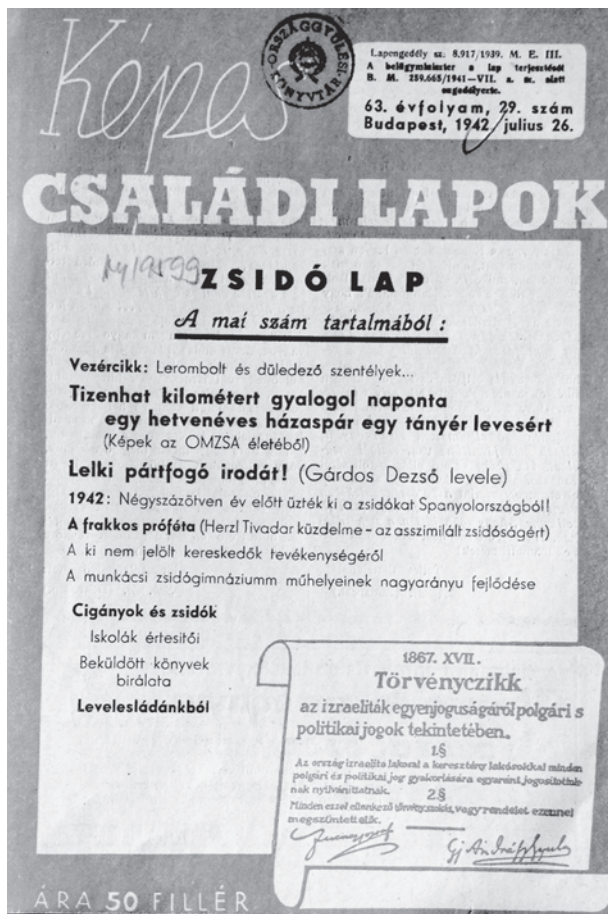
már idézett 1867. XVII. törvénycikk, amíg a cenzúra engedte. A „Képes Családi Lapok” felirat alatt pedig a „Zsidó lap” megjelölés volt olvasható.

Az ára kezdetben 20 fillér volt (kivéve a legelső számot, ami 40), majd hamarosan 30-ra, majd 50-re drágult. Ahogy *Pelle János* fogalmaz a lapról: „Óvatos hangon, de merete vállalni a polémiát a kormánnyal, illetve a nyilas sajtóval, annak ellenére, hogy a szerkesztő Lévai Jenő tisztában lehetett azzal, nincs esélye az antiszemita meggyőzésére.”²⁹

Az „óvatos hang” oka az is, hogy ebben a korszakban már előzetes cenzúra működött, ügyességi, vagy rendőrségi illetve „sajtóbizottsági” engedély nélkül nem lehetett semmilyen sajtóterméket kinyomtatni, terjeszteni. A többször változó jogszabályok gyakorlatilag a cenzúra kényére-kedvére bízták, mit enged megjelentetni.³⁰ (S látjuk majd, 1943-ban hogyan tiltották be a lapot.) Ráadásul, a miniszterelnöki sajtóiroda folyamatosan utasításokat adott a lapoknak egyes hírek megjelentetésére, amelyeket gyakorlatilag teljesíteni kellett.³¹

Hogy mennyire volt óvatos ez a hang, arra mindjárt mutatok példákat, hiszen a kivándorlástól kezdve a zsidó öntudatra ébredésig sok mindenről szó esett. Az kétségtelen, hogy a lap jelentőségét az adta, hogy a *Magyar Zsidók Lapja* címen megjelenő hitközségi periodika kivételével „zsidó lap” nem nagyon maradt.

Érdekes, hogy a *Képes Családi Lapok*, bár sok fontos cikk jelent itt meg, és jeles szerzőket is felvonultatott, mégis jóformán kiesett a zsidó köztudatból.

Még *Karsai Elek* is azt írta a MIOK 1972-es évkönyvében, hogy 1939 elejétől a *Magyar Zsidók Lapja* az „egyetlen megmaradt zsidó hetilap.”³² Karsai ennek okaként az 4.590/1938 M. E. rendeletet idézi, amely szerint 1939. január 1-e után csak olyan időszakos lapok jelenhetnek meg, amelyek 1938. augusztus 31-ig a további megjelenés engedélyezése iránti kérelmet terjesztettek elő, és a miniszterelnök 1938. december 31-ig további megjelenésre engedélyt adott. „Így szüntették meg az egész magyar zsidó felekezeti sajtót, mindössze az országos iroda kapott engedélyt egy lap, a *Magyar Zsidók Lapja* kiadására.”

Ugyanakkor az 1941-ben megjelent sajtóévkönyv még felsorolja a *Magyar Zsidók Lapja* és a *Képes Családi Lap* mellett a *Múlt és Jövőt*, az *Izraelita Tanügyi Értesítőt* és az *Ortodox Zsidó Újságot* mint „izraelita lapot.”³³

Scheiber Sándor bibliográfiája sem tud az 1940–1943-as periódusra egy-két közlőnél és egy-két hébe-hóba megjelenő folyóiratnál – mint *Libanon* vagy a *Magyar Zsidó Szemle* – többet ehhez hozzátenni.³⁴

A fősodró sajtóban már csak a zsidó bűnökről, a zsidók galádságairól lehetett olvasni – igaz, erről igen bő terjedelemben –, valódi hírek nyilvános csatornákon már nem juthattak el az érdeklődőkhöz, ahogy a zsidónak minősült újságírók is elvesztették az állásukat, a megélhetésüket.

Nem ismerjük a *Képes Családi Lapok* példányszámát. Azt tudjuk a lapban megjelent hírekből, utalásokból, hogy Budapesten túlra is eljutott, és képes volt saját magát eltartani. (Időnként pár aprócska hirdetés is megjelent benne.) Előfizetői voltak, az utcai árusításról szintén nincs adatunk, de van rá utalás, hogy legalább egy darabig volt ún. kolportázs joga a lapnak, vagyis utcán is árulták. A második számban *Dr. Herskovits Mihály József* a Visegrádi utca 9.-ből ekképpen fogalmaz olvasói levelében: „Ma a Körúton megláttam a *Képes Családi Lapok*-kat. Megvettem.”³⁵ Egy vezércikkben a saját példányszámát a lap „egyenesen imponálónak” nevezte, de adatot itt sem közölt.³⁶ A betiltása utáni teendőkről rendelkező postai értesítő arra utal, hogy 1943-ban legalábbis már csak előfizetés útján lehetett hozzájutni.³⁷

A lapot eleinte a Globus Nyomdai Műintézet Rt. (Budapest VI., Aradi utca 8.), majd Faragó Imre Könyvnyomdája (Kispest, Vörösmarty utca 6.) nyomta. A szerkesztőség és a kiadóhivatal a Teréz körút 27. II. emelet 22. alatt működött.

A számozása szerinti harmadik oldalon (a címlap az első) a „*Képes Családi Lapok*” címsor alatti alcím változott: kezdetben „Zsidó magyarok társadalmi és szépirodalmi hetilapja” volt olvasható, majd ez „Zsidó magyarok társadalmi és hitbuzgalmi hetilapja” címre módosult.

A címsor mellett legtöbbször egy-egy idézet szerepel, amely a zsidók egyenjogúságáról szól *Kossuth Lajos*-tól *Szemere Bertalan*-on át egészen *Eötvös József*-ig.

És akkor nézzünk bele a lap három és fél évének megmaradt példányaiba.

Ha a cikkeket tematikailag próbáljuk osztályozni, akkor az írások egy jelentős része, érthetően, a zsidók mind lehetetlenebb magyarországi helyzetével foglalkozott. A cikkek keresték a választ arra, kik is a magyarországi zsidók, amikor ők magukat a mind megalázóbb és az életet mind lehetetlenebbé tévő zsidótörvények ellenére is magyarnak tartották. Sok vita folyt a kitérések értelméről is. Akadtak kételkedőbb írások, de nem egy, amelyik a munkaszolgálatra behívottak hazáért való hősiességét méltatták. (Ahogy Horthyt köszöntő írás is található a lapban. „Országlása harmadik évtizedének kezdetén” így írt a lap vezércikkében „Templominkban felhangzik az ünnepi zsolozsma, s száll az Úrhoz, hogy megköszönjük a földet, amelyen

élünk, s amely a hazánk, s hogy e honnak adta Horthy Miklóst hivatott vezérül.³⁸⁾

Meglehetősen sok írás foglalkozott a zsidó közösségen belüli vitákkal. Sorozatokban bírálták a hitközséget, annak egyes vezetőit. Kritizálták a túlzott bürokratizmust, azt, hogy a rendelkezésre álló pénzt nem segélyre fordították, hanem tisztviselőik fizetésére. A felesleges belvillongásokat, az újrakezdődő belső választásokat is nehezményezték. A helyzetet bonyolítja, hogy a neológ zsidóság egy jó része nem érezte sajátjának a hitközségi intézményeket, ám a helyzet mégis úgy hozza, hogy szükséges valamilyen közös érdekképviselőt, egy olyan szervezet, amellyel segíteni próbáltak saját magukon, és erre nincs más mégse, mint a hitközség. (Fel is veti egy aláírás nélküli, de minden valószínűség szerint Lévaiktól származó vezércikk, hogy: „kiket tekintünk egyáltalán a zsidóság vezetőinek? Azt a két-három politikai képviselőt, akit nagykegyesen meghagytak a Képviselőház és a Felsőház padjában, hogy ott hallgassanak, vagy pedig azokat az egyházi illetőleg világi vezetőket, akik a Hitközség székeiben ülnek és perselyezéssel akarják rendbehozni a zsidótörvények földrengéseiben alapvetően feldúlt életünket?”³⁹⁾

A hitközségi bírálatoknak sokszor „osztályharcos” jellege is volt. Újra és újra előkerült, hogy a hitközségi vezetők általában gazdag, felsőbb osztálybeli emberek, gyárosok, akik sokkal inkább képviselik a gazdag zsidók érdekeit, mint a szegényekét. S felvetődött az is, a zsidó munkásoknak, kiskereskedőknek éppen a nem zsidó munkásokkal, kiskereskedőkkel kellett volna inkább összefognia a jobb életért. De ezt részben éppen az a hitközségi vezetés tette lehetetlenné, amelyik inkább összefogott az antiszemita magyar nagytőkével. „A vezetői és általuk megfizetett – talpnyalóvá aljasított – felekezeti sajtója révén elaltatott zsidóság azonban nem ébredt tudatára annak, hogy az a politika, amit felsőbbre tege csinál és ahogyan szerinte a zsidóság számára a »jövőt készíti elő« nem a kisemberek, nem a zsidó polgáremberek politikája.”⁴⁰⁾

Máshol ez így került elő: „A kapitalizmus nem zsidó bűn, de az zsidó bűn, hogy a mai időkben a zsidóság sorsát a zsidó nagykapitalisták intézik.”⁴¹⁾

A számtalan kritikus cikk ellenére a lap és hitközség mégis képes együttműködni fontos, nagy akciókban, mint például amikor a munkaszolgálatosok megsegítésére indítottak komoly gyűjtést, közösen. Igaz, a közös munkát a körülmények mind lehetetlenebbre fordulása is okozta.

Újra és újra előkerült, lehet-e valahova külföldre elmenekülni. Van-e realitása az emigrációnak? Hova lehetne menni? Mi a helyzet Palesztinában?

És igaz-e, hogy Sanghajban viszonylag békében élhetnek a zsidók? Komolyan lehet-e venni, hogy a dél-amerikai San Domingo befogadja az európai, a magyar zsidókat?

Sok írás vitatkozott a szélsőjobb, a nyilas sajtóval, az ott megjelenteket próbálták cáfolni.

Újra és újra előkerültek történetek olyanokról, akik zsidóként a közös magyar haza érdekében dolgoztak, s értek el sikereket. Ugyanakkor Lévai már elég hamar megírta egy jegyzetében, hogy „hagyjunk fel az egyoldalú szerelmes vallomásokkal”. S elég hamar felismerte azt is, hogy „sem érzelmek, sem érvek meg nem változtathatják [a zsidótörvényeket], és nem is fogják megváltoztatni azokat, akik a zsidótörvény jogosságát vagy szükségességét állítják. (...) értsük meg már végre, hogy ezen a meggyőződésükön semmiféle szóval, beszéddel, írással nem változtathatunk. Nemhogy ébren, de álmukban sem fognak semmiféle lelkiismeret furdálást érezni a zsidótörvények miatt. (...) Nem szabad többé önmagunkat sem szóban, sem betűvel azzal áztatni, hogy a helyzet, amely a zsidótörvényekből keletkezett, átmeneti állapot csupán. (...) Éppen ellenkezőleg, tudatunkba kell vésni, hogy ez igenis belátható időn belül nem fog változni.”⁴²⁾

Igaz, pár oldallal később az olvasható a lapban, hogy „a ránk sújtott sorscsapást a hazához való soha meg nem ingó hűséggel kell viselnünk. Viseljük is. Minden megpróbáltatás erősíti hűségünket az örök magyarsághoz és hitünket a magyarság elaltatott, de megölhetetlen humanizmusában.”⁴³⁾

Kisebbség nagyobb beszámolókat kerültek elő arról, hogy mit jelentenek a gyakorlatban a zsidótörvények rendelkezései, azokat hol és miként hajtják végre. Van, ahol túlbuzgóan és a zsidók sorsát tovább nehezítve, máshol próbáltak enyhíteni mindezek következményein – újra és újra kifejtve, hogy nagyon is sok múlik a közigazgatás, az államhatalom emberein, s nekik van lehetőségük a választásra. Próbálták leleplezni a zsidótörvények okozta igazságtalan helyzetet, például, amikor elveszik a zsidók földjeit, akkor Mohácson kiderül, hogy az azt kiigénylő, felheccelt keresztények a zsidóktól elkobzott földek többszörösére tartottak igényt, és miután hoppon maradtak, sokan arra jutnak, hogy „arról is a zsidók tehetnek, hogy kevés földet lehetett elvenni tőlük.”

Nagyon fontosak a lap által szervezett akciók. Mindjárt az elején a „láthatatlan parlament” megszervezése, amely a zsidó magyar közélet demokratizálódási folyamatának elősegítésére, „közvélemény-kutató szervezet” céljára jött létre. Egy a magyar zsidóságot reprezentáló mintát próbáltak létrehozni, és a fontos kérdésekben a véleményüket

szondázni. Ugyanakkor adatgyűjtésbe is kezdtek, amely során a hitközségektől arra vártak választ, hogy például hány katonát adott a közösség az első világháborúban, hányan haltak közülük hősi halált, vagy hogy „milyen szerepe volt a hitközség tagjainak az ország, a megye, a község életében a zsidótörvények életbe léptetése előtt?”

A szándék érthető. Ekkor még Lévai bízott benne, hogy az észérvek számítanak. Hogy vitában meg lehet győzni a mindinkább zsidóellenes rendszert arról, hogy nem jó úton jár. Ahogy fogalmazott minderről: „Egy szebb és jobb jövő előkészítése a szándékunk, mert ennek eljövételében megingathatatlan hittel hiszünk!”⁴⁴

„Mi a teendő?” címmel egy tízezer pengős pályázatot hirdetett a lap, ahol ötleteket várt, szorult helyzetükön miként tudnak segíteni az emberek. A legkülönfélébb elképzelésekkel álltak elő, kezdve azzal, hogy vegyék rá azokat a cégeket, amelyeknek zsidó származása miatt el kellett bocsájtania dolgozóit, támogassa azokat továbbra is, odáig, hogy a zsidó iskolás gyerekek védelmére alapítsanak országos központot, ahol azokkal is törődnek, akik – akár kényszerből is, de – letérnek a törvényes útról.

Nagyon fontos akció volt a munkaszolgálatosok megsegítésére szervezett gyűjtés. S bár akadtak a lapban cikkek arról – erről még szólunk –, hogy a zsidók legyenek büszkéek arra is, ha munkaszolgálatosként szolgálhatják a hazát és eshetnek el érte, azért kiderült, hogy embertelen körülmények között, a minimális feltételeket sem teremtik meg nekik a normális léthez. S már az is nagyon nagy kegy, hogy egyáltalán megengedtek a hatóságok például egy téli ruha-gyűjtést az orosz télben megfélemlő felszerelés nélkül fagyoskodóknak.

A lap utolsó nagy akciója, amelyre hivatkozva végül is betiltották, pedig az volt, hogy információkat próbáltak szerezni a zsidó munkaszolgálatosokról, s ezeket közzétenni.

Nézzünk példákat e cikkcsoportokról.

A NEHEZÜLŐ HELYZET, IDENTITÁS, ÖSSZEFOGÁS

Egy levélíró arról számolt be, hogy az a cég, ahol dolgozott, volt az első, a melyik még a zsidótörvény elfogadása előtt kirúgta a zsidó dolgozók nagy részét. A leépítést „zsidó vagy kikeresztelkedett igazgatók hajtották végre”. Később persze őket is kirúgták. Amikor panaszra mentek, mindenütt kinevették, kigúnyolták őket, még a hitközségnél is, „bolondnak néztek bennünket és ridegen elutasítottak”. Pedig ők mindenkit próbáltak figyelmeztetni,

hogy ez a jövő vár mindannyiukra. Ennek ellenére a céggel az üzleti kapcsolatokat mindazok a cégek megtartották, amelyekben igen sok zsidó, zsidó tulajdonos volt, a szolidaritás legkisebb jelét sem mutatva.⁴⁵

Bár a szélsőjobb közvélekedés szerint – amire többször utaltak – a zsidóság nagyon összetartó, elég csak ezt az újságot végiglapozni, hogy ennek az ellenkezőjéről meggyőződünk. Viták egész sora, gazdag és szegény zsidók között, városiak és falusiak között, vallásosak és vallástalanok, asszimiláltak és cionisták ellentétei – számtalan törésvonal. Nem is beszélve a közömbösségről. „A zsidómagyar tömegek közömbössége példátlan és felháborító. Tehet, írhat, követelhet s kezdeményezhet az ember bármit, a zsidó tömegeket még a mai végzetesen súlyos időkben sem lehet megmozgatni. (...) A tömegek olyan vezetőket kapnak, amilyent megérdemlenek. De a vezetőket a tömegnek kell kitermelnie, nekik is hozzá kell tenniük a magukét.”⁴⁶

A kalandos sorsú és a háború után kollaborációval vádolt, bár később felmentett *Berend Béla* szigetvári főrabbi mint tábori lelkész beszélt „az izraelita vallású magyar királyi honvédekhez”. Többek között a következőkkel biztatta a katonákat: „Büszkének és boldognak kell lennetek, hogy a mai zord és viharos időkben sem feledkeztek meg rólatok, hogy nem vagytok feleslegesek, nem vagytok nélkülözhetőek, hogy a Hazának igenis szüksége van rátok, hogy a Haza ismét hívott titeket. Legyetek büszkéek arra és boldogok, hogy magyar királyi koronás gombokkal díszített és ékesített katonazubonyban szolgálatot tehettek a Hazátoknak és hasznos és értékes honvédelmi feladatokat végezhetek!”⁴⁷ Kétségtelen, Berend sem láthatott a jövőbe. Nem sokkal később már csak mint munkaszolgálatosok „tehettek szolgálatot a Hazának” a zsidók. Egyébként különösen érdekes ez a cikk abban a környezetben, amelyben másról sincs szó, mint a zsidók jogfosztásáról, lehetetlen anyagi helyzetbe hozásáról, kilátástalan életéről.

És még ezt is túl lehet szárnyalni. Amikor tehát már a zsidókat nem fegyveres katonai szolgálatra, hanem megalázó munkaszolgálatra hívták be, s már katonai felszerelést, egyenruhát sem kaptak, Berend újabb beszédet mondott. Amikor kutasítottóságának egy újabb állomásához érkezett az a közösség, amelynek legnagyobb része minden megpróbáltatás ellenére hazafiasága hangsúlyozásával próbált válaszolni, a szigetvári rabbi, Berend mint tartalékos tábori lelkész ekképpen lelkesítette a munkaszolgálatra behívottakat: „Egy egészen újszerű, sajátos, valóban »különleges« alakulat vagytok a m. kir. honvédség történetében: saját felsze-

relésű, civilruhás munkáskatona! (...) nektek éppen azt kell most bebizonyítani, hogy lehet valaki a saját civil ruhájában is kiváló katona! Arról kell megdönthetetlen bizonytságot tennetek, hogy a ti polgári öltözetetek alatt igenis katonaszív dobog. (...) Azt kell most igazolnotok, hogy ha nem is jutott néktek kincstári uniformis, ti azért mégis rendelkeztek és ékeskedtek azokkal a katonakincsekkel és érényekkel, amiket tulajdonképpen az egyenruha van hivatva jelképezni és kidomborítani. (...) Ti igenis egyek vagytok és egybeforrtatok abban a magasztos gondolatban, szent elhatározásban és nemes célkitűzésben, hogy mennél jobb, mennél kiválóbb munkaszolgálatosok legyetek, hogy mennél önzetlenebbül, mennél odaadóbban, hívebben szeressétek és szolgáljátok minden erőtökkel, képességetekkel, legjobb tudásotokkal a hazátokat.” Hol van már a magyar királyi koronás gombokkal ékesített zubbonyról szóló tiráda! Talán a munkaszolgálatosokat lelkesíteni próbáló Berend is érzett valamit a helyzet tragikusságából, mert mielőtt áldást kért volna a m. kir. honvédség minden fegyvernemére és állománycsoportjára, valamint Horthy kormányzóra, még megjegyezte: „Munkásszázadbéli testvéreim! Ti aztán valóban nem pénzért, bérért, jutalomért, nem címért, rangért, csillagért, nem emelkedésért és nem előbbrejutásért szolgáljátok hazátokat, hanem sokkal inkább odaadó, önzetlen, öncélú, igaz hazaszeretetből.”⁴⁸

Az egyébként a hitközséggel oly kritikus lap minden kommentár nélkül közölte ezt a beszédet.

(Lévai később vitába, sőt perbe is keveredett Berenddel. S már 1945 nyarán megjelent könyvében azt állította Berendről, hogy az „Festetich (!) Domonkos⁴⁹ gróf, szigetvári képviselő és Bosnyák Zoltán⁵⁰ közvetítésével Endrének (Endre Lászlónak⁵¹) zsidó ügyekben bizalmas besúgója”.⁵² Egy másik könyvében hozzátette, Berend, amikor Lévaiék információkat szereztek a munkaszolgálatosokról és azt közzétették, szabályosan kémkedett a szerkesztőségben, hogy honnan vannak az információk. Ezeket aztán Berend Bosnyák Zoltán útján juttatta volna el Endre Lászlóhoz.)⁵³

Az 1942–1943-as számokban a lelkesítő szónoklatok közlése helyett már a munkaszolgálatban meghaltak egyre hosszabb névsorát jelentették meg.⁵⁴ Köztük rabbikét is, hiszen a bevett felekezeti státusz megszűnte után rabbik egész sora volt kénytelen bevonulni.

És Berend szavait a civil ruhában is hősieen teljesítendő munkaszolgálatról drámaian cáfolták meg azok a cikkek, amelyekben téli ruhák összegyűjtésére biztatják az olvasókat. Mindezt élet-halál kérdésének nevezték, újra és újra – és ezt már a hit-

községgel együtt, egyetértésben szervezte a lap. Sőt, a neológ és az ortodox hitközség közös nyilatkozatban kért mindenkit, hogy működjön közre a gyűjtésben, amely nélkül alig marad esélyük a túlélésre a munkaszolgálatosoknak.⁵⁵

1942 végétől a lap egyre több információt közölt az orosz fronton lévő munkaszolgálatosok helyzetéről. Már nem csupán az elhunytak listáit jelentették meg, de tábori postaszámok szerint csoportosítva próbálták személyre szóló információkhoz juttatni az olvasókat.

HITKÖZSÉGEN BELÜLI VITÁK

Már a második számban bíralták a Pesti Izraelita Hitközség akcióit, amellyel a zsidótörvények miatt munkájuktól, megélhetésüktől megfosztottakat szeretnék segíteni, mivel a segítségnek „eddig nincs látzatja. Hogy csak egy példát említsünk: az állás nélküli írók és újságírók ügyében a sok ankétozás és bizottságosdi után sincs más segítség, mint feldobott ötletek – magánosoktól való pénzszerzésre.”⁵⁶

Élesen bíralták nem egyszer a hitközség alkotmányát, szabályzatait, gyakorlatát is. „A demokrácia ugyanis a népre épül, már pedig a Hitközségnél ilyesmiről csak akkor van szó, amikor adót vetnek ki. (...) A Hitközség nem kíván közeledni fenntartóihoz, hanem azoknak kell alázasosan instanciázni nála.”⁵⁷

Felrötták, hogy miközben a hitközségnek 65 ezer adófizetője közül csak 15 ezernek van szavazati joga, s ezek közül is csak 3400 vett részt a hitközségi vezetőválasztáson, közülük is legalább 300-an a képviselőtestületi tagok, azok rokonai, a tisztviselők és a szállítók voltak. Hozzá tették, hogy jó lett volna demokratikussá tenni a hitközségi választásokat, mert a végén még, amikor a zsidótörvények ellen tiltakoznak, akkor „a törvényhozás házaiban hivatkozhatnak arra a jogfosztásra, amelyet zsidók követnek el hitsorsosaikkal szemben.”⁵⁸

Dr. Kardos László (Eger) hosszú cikksorozatban kritizálta a hitközségi vezetőket. Korábban csak annyi dolguk volt, hogy a rituálék betartásáról gondoskodjanak. Ám nem vették észre, hogy megváltoztak a viszonyok. Pedig nem most kezdődött a dolog, hiszen „idestova húsz év elmúlt, hogy a magyar égen megjelent az első zsidótörvény jelét magában hordozó numerus clausus és már akkor sem találtak a zsidó hitközségek más megoldás, mint a közadakozást.” Majd azt fejtegette, hogy alkalmatlanságuk miatt „nagy részben hozzájárult ez a hitközségi vezetés ahhoz, hogy az első, majd a második zsidó törvényt a magyar képviselőház megsza-

vazta.” Hozzátette: „ennek a vezetésnek a legnagyobb bűne, hogy bár évtizede minden jel arra mutatott, hogy Magyarországon a zsidóság helyzete rosszabbodni fog, nem készült fel és nem alkotott olyan társadalmi és szociális intézményeket, amelyek a mostani válságot le tudják vezetni.”⁵⁹ Sőt, emelte ki ugyanebben a számban egy másik cikk, a hitközségi vezetők sorra megfúrták azokat az ötleteket, amelyek szerint földet szereztek volna a munka és jövedelem nélkül maradt zsidóknak vagy éppen kötőmesterré képezték volna át őket.

Éles szavakkal bírálta Kardos a hitközségi sajtót, amelyben csak talpnyalók maradhattak, és nem volt más dolguk, mint a hitközségi vezetők dicsőítése – szerinte ez is hozzájárult a katasztrófa kialakulásához. „(...)kiátkozták berkeikből azt is, aki nemhogy beszélt vagy írt a cionizmusról, vagy zsidóországról, avagy a zsidófajiságról, hanem még azt is, aki gondolni mert ilyeneket. (...) ez a sajtó tette olyanná a magyar zsidóságot, hogy nem tud gerincesen szembeszállni a vésszel. Hanem ameddig csak lehet meghunyászkodva, lehajtott fejjel bandukol.”

Majd azt is hozzátette, hogy miközben a hitközség nem old meg semmit, a pesti hitközség főtitkára 3000 pengő fizetést kap – de az ún. zsidó sajtó ezt is elhallgatja.⁶⁰

Egy következő részben már így írt: „Nem akadna a magyar zsidóság között egy olyan férfi sem, aki alkalmas volna a zsidótörvény korában a zsidóság átszervezésére? A sorsdöntő óra – amikorra zsidóság történelme talán új évszázadokra dől el, a magyar zsidóság vezetői között csupán törpéket talál, csak elaggott szellemű gazdagokat, akik nem akarják sem helyüket átadni, sem pedig megtenni azokat a változásokat, amellyel a magyar zsidóság áll vagy bukik.”⁶¹

*Dr. Dénes Béla*⁶² cikkében a cionizmussal kapcsolatban leszögezte „hosszú évtizedek óta egyedül a cionisták látták a zsidókérdést a maga súlyosságában s egyedül ők nem voltak hajlandók elbogatellizálni azt holmi tetszetős humanitárius jelszavak kedvéért!”⁶³

Pedig képviseletre szükség lenne. A „Ne pepeseljünk tovább” című vezércikk így tette fel a kérdést: „Hol a férfiú vagy testület, amelyik mindnyájunk nevében már most letárgyalhatná a kormányzattal, mit szándékozik tenni, ha elmúlik a világégés? Mert egy bizonyos: nem államérdek, hogy százezernyi koldus ostromolja ezt az amúgy is megpróbáltatott országot.”⁶⁴

A lap egy terjedelmes „Nyílt levelet” is közölt Stern Samunak,⁶⁵ a Magyarországi Izraeliták Országos Irodája elnökének címezve. „Ma már köztudomású, hogy a zsidóság mai vezetői nagyrészen

tehetetlenek és mint ahogyan eddig szervezetlenül kellett miattuk a zsidóság tömegének bevárni az eseményeket, ugyanúgy ma is szervezetlenül, rossz vezetőktől elámítva készül a magyar zsidóság utolsó nagy útjára. Az Önök vezetése már látni engedi a szemeket és hallani kényszeríti a füleket a halálnak dobott magyar zsidóság döbbenetes szenvedését.” E prófétai szavak után a vezetést korlátlan uralomra törő zsidó plutokratáknak nevezte. Majd így folytatta: „Önök bedugott fülekkel állnak és várnak arra: hadd pusztuljon a kis zsidóság, mert ez talán a zsidóellenes hangulatot kielégíti. Hátha elég lesz a törvény szavának ez is – remélik –, a gazdag zsidó pedig büszkén, vagyonának teljében könyöradományok adásával megváltsa a helyét a megmaradásra és vagyonának megtartására.”⁶⁶

Lévai Jenő egy hitközséget érintő perről maga számolt be a lapban, több részben. Többek között felrótta, hogy a hitközségi vezetők pazarolják a pénzt, rokonaiknak adnak kegydíjat, a hitközségi adókkal nem megfelelően bánnak. S miután egy hitközségi adófizető a helyzetre fel akarta hívni a figyelmet, azt megpróbálták ellehetetleníteni, megfenyegették, és végül beperelték. Lévai szerint az egész mögött a hitközség teljhatalmú ura, *Eppler Sándor*⁶⁷ főtitkár állt, aki igen magas jövedelmet húzott, és csak a saját érdekeit nézte. Bár, mint kiderült, a főtitkár a tárgyalásnak csak a második részén tudott megjelenni, mert korábban munkaszolgálaton volt, ahol tíz kilót fogyott, de a közönség szerint „volt neki miből”. Lévai kijelentette: „A III. zsidótörvény küszöbén egységes, erkölcsi tekintetben kifogástalan zsidóságnak kell helytállnia. Mai vezetőivel pusztá létére a számára mind nehezebbé váló viszonyok közepette sem tudja fenntartani...”⁶⁸

Idézte az eljáró bírót, aki maga is megjegyezte: „Van elég bajuk maguknak, zsidóknak mostanában, miért civakodnak egymás közt is?”⁶⁹

A helyzet drámai romlása azonban segített az egység megteremtésében. A lap beszámolt arról, hogy *Komoly Ottó*,⁷⁰ a cionista szövetség elnöke egy közgyűlésen nagyra értékelte azt a munkát, amit a vezetőség tett azért, hogy „a lehetőségekhez képest elviselhetőbb legyen a lét. (...) Kéri, hogy Stern Samu azzal a presztízzsel, amellyel egyedül ő rendelkezik, tegye meg azokat a lépéseket, amelyek elkészítik a zsidóság egységes keretének felállítását.”⁷¹

KÜLFÖLDI HELYZET

Sokszor felmerülő kérdés ma is, mit tudhattak a negyvenes évek elején az emberek arról, mi vár rájuk. Ha figyelembe vesszük a nagyon szigorú

cenzurát, s az ebből következő szükségszerű óvatosságot, akkor is meglehetősen riasztó kép alakulhatott ki arról, mi várt máshol a zsidóságra. Természetesen, tudjuk, sokan ringatták magukat abba a megnyugtató hitbe, hogy „nálunk ez nem fordulhat elő”.

1940. január elején arról számolt be a lap, hogy Cseh-Morvaországot el kell hagynia minden hatvan évnél fiatalabb zsidónak. A következő heti számból az is kiderült, hogy a zsidó közösségek és a zsidók vagyonát is elkobozzák, ugyanis „megengedték a kivándorlóknak, hogy fejenként 3000 cseh koronát vigyenek magukkal.”⁷² Ebből következik, hogy semmi másuk nem maradhatott.

Azt is írták, hogy Palesztinába a német és osztrák zsidók nem mehetnek be, hiába menekülnének, ugyanis őket ellenséges ország polgárainak tekintik az angol hatóságok. S bár egy másik írásban cáfolták azt, hogy Bécsben sok halálos áldozatot követelő pogrom lett volna, a cikk azért úgy végződik, hogy „az Anschluss óta a bécsi zsidók száma negyedére csökkent.”⁷³ Majd a következő heti szám már arról tudósított, hogy kitelepítik Bécsből a zsidókat, akiket „Lengyelország különböző táboraiba szállítottak. Mindenki legfeljebb 50 kilós csomagot vihetett magával.”⁷⁴

A következő héten pedig az jelent meg, hogy a bécsi zsidóknak a saját városrészükben csak egy vagy két órán át szabad vásárolni. A kijelölt időponton túl zsidóknak „áru-vagy élelmiszer nem adható el”.⁷⁵

S azt is megírta a lap, hogy Varsóban, ahol egyébként a zsidók között tifuszijárvány pusztít, leégett a nagyzsinaagóga, mert „német hivatalos jelentés szerint »zsidók gyújtották fel a templomot.«” A cenzúra figyelmét talán elkerülte az idézőjel a szövegben, amely jelzi, hogy mit gondol minderről a szerkesztő. Ugyanitt az is napvilágot látott, hogy a lengyel területeken zsidótanácsokat kell létrehozni, amelyek kötelesek a hatóságok parancsait végrehajtani.⁷⁶

Pár hét múlva már arról lehetett olvasni, hogy Stettin, Königsberg, Danzig „zsidómentesítése is befejeződött, az embereknek minden vagyonukat hátrahagyva kellett elmenniük, csak egyetlen kézitáskában váltás fehérneműt vihettek magukkal.”⁷⁷

EMIGRÁCIÓ, PALESZTINA

Érthető, hogy a lap nagy teret szentelt a kivándorlás lehetőségének, nincs is szinte olyan szám, amelyben ne írtak volna arról, hogy hol, mi várja az oda költöző zsidókat. Ezzel együtt a „Kivándor-

lás” című vezércikk névtelen szerzője még így fogalmazott 1940-ben: „a tengerentúli letelepedésekről szóló híreink mögött senki ne keressen kívándorlásra való ösztökélést! Mi zsidó-magyarok nem hagyjuk el e földet, amely apáink porával keveredett egybe, mert hisszük és hirdetjük, hogy nekünk is ősi hazánk és még hivatásunk van a magyar glóbuszon...”⁷⁸

Ugyanakkor az „Útravaló” című cikk kifejezetten a Palesztinába való kivándorlást tartotta megoldásnak. „Az egész világ zsidósága egyetért abban, hogy száműzöttjeinknek minél hamarabb, s minél nagyobb számban meg kell találniuk új hazájukat és ha lehet őseik földjén.”⁷⁹

Két héttel később arról számolt be a lap „jeruzsálemi levelezője”, hogy az elmúlt évben Palesztinában 52 új gyárat létesítettek, és 9 fennálló gyár megduplázta a termelését. Bár nehézséget okoz, hogy nem jön elég tőke az országba, és a citromexport is akadozik, a gazdaság mégis fejlődik, s egy év alatt 19 új település létesült. A zsidó összlakosság száma 475 ezerre nőtt. Igaz, a brit hatóságok a bevándorolni próbáló, elsősorban menekülő, Csehszlovákiából érkező zsidókat a sarafandi katonai táborba internálják.⁸⁰

Pár héttel később a Jewish Agency egyik vezetőjére hivatkozva már azt írta a lap, hogy: „Most, 1940-ben az orosz zsidóság, mint csoport, már nincs. Lelke be van börtönözve. S az egykor virágzó lengyel, cseh-szlovák, osztrák és német hitközségek is megsemmisültek, teljesen és tökéletesen úgy, hogy a nyugati szövetségesek esetleges győzelmé sem tudja már őket feltámasztani.” Egy út marad tehát, Palesztina. „A zsidók azért mennek Palesztinába, hogy ott kollektíve rendezkedjenek be. Felépítik az ország közgazdasági életét és azt igyekeznek a maguk számára is biztosítani. (...) A cionizmus ma már nem vágyálom, hanem valóság.”⁸¹

Am pár hét múlva már arról adott nagy terjedelemben hírt a lap, hogy az angol kormány Palesztinában megtiltotta a zsidók földvásárlását, és ezzel lehetetlenné teszi további letelepedésüket ott, megsértve ezzel azt a mandátumot, amit Palesztinára kaptak, illetve amit a Balfour-deklarációban vállaltak. Idézték az angol ellenzéki munkáspárti vezért, aki szerint „Palesztinának zsidó nemzeti otthonná kell lennie. Zsidó szellem, bátorság és kitartás tette termékennyé Cion pusztaságait.”⁸²

Lapszámról lapszámra beszámoltak arról, miként szigorítják az angolok a Palesztinába való zsidó bevándorlást, megfosztva ezzel egyik utolsó reményüktől az embereket. Ugyanakkor a Herzl Tivadar születésnapjára emlékező cikkben ez sze-

repelt: „Lehetek és lehetnek ma is vélemények különbözőek afelett, hogy a palesztinai zsidó nemzeti otthon adjon-e, adhat-e hazát minden zsidónak, de nem lehet különbség abban a felfogásban, hogy erre az otthonra szükség van, hogy ennek felállításáért, megtartásáért és fejlesztéséért minden zsidónak, legyen az bármelyik ország polgára is, az áldozatkészség csúcsteljesítményét kell kifejezni.”⁸³

Am hogy a gyakorlatban mennyivel bonyolultabb volt a helyzet, mutatja az az írás, amelyik szerint a Sakkarya gőzösn Palesztinába menekült zsidókat visszaküldték kiindulási helyükre. Még hozzá elsősorban a magyar zsidókat, a cseh, német és osztrák zsidók viszont vízum nélkül is beléphettek Palesztinába.⁸⁴

Két évvel később pedig arról számolt be a lap, hogy egyre súlyosabb a munkahiány Palesztinában, szükség lenne dolgos kezekre. „Az ipar fejlődése az utolsó két évben átlagban ötven százalékos volt.”⁸⁵

1942 nyarán külföldi lapvéleményeket ismertettek, amely szerint „kétfélmillió zsidó számára lehetne letelepedési lehetőség Palesztinában.”⁸⁶

Egyébként a hetvenes években Lévai úgy idézte fel, hogy a cionista vezető, Komoly Ottót régóta ismerte, még a tízes években együtt tanultak a Műegyetemen, közös rajzasztaluk volt. S „a cionista szervezet betiltása után néhány évig én adtam módot (Képes Családi Lap) [sic!] – zsidó lap – hasábjain 1940–43 között propagandájára.”⁸⁷

Időnként furcsa remények csillantak meg. Így, hogy San Domingo befogadja a menekült zsidókat. Először az 1940. februári számban jelent erről meg egy hír, amely szerint az USA külügyminisztériumának a támogatásával aláírtak egy megállapodást arról, hogy 24 ezer holdnyi területre megkezdik a betelepítést.⁸⁸

Rövidesen arról számolt be a lap, hogy itt százezer menekült részére van elegendő hely, s a letelepedők rövid időn belül a köztársaság állampolgárai lehetnek, sőt egy új törvény értelmében vámmentességet is kapnak. Kiderül az is, hogy San Domingo népe lelkesedéssel várja a telepítési munkálatok megkezdését. Trujillo generális „mint ismeretes, lelkes híve a zsidó menekültek ottani letelepítésének és ebből a célból nagy birtokát, Spousát rendelkezésre bocsájtotta.”⁸⁹

Pár héttel később pedig az jelent meg, hogy az első 37 menekült megérkezett, bár nagyon nehéz vízumhoz jutni a zsidóknak a tranzitországokban.⁹⁰

Később is újra és újra előkerült San Domingo terve. Lelkes leírásokat olvashatunk az ottani zsidóbarát politikáról s az új élet elkezdésének a lehetőségeiről.

De arról is értesülhettek a lap olvasói, hogy az USA törvényhozása olyan törvényjavaslatot tárgyal, hogy Alaszkát nyissák meg a zsidó menekültek egy része számára.⁹¹

Aztán előkerül Chile, ahol „bőven elférnének a zsidók, szinte ott lehetne egy új »Zsidóországot« alapítani.”⁹²

Meglepően sok hír jelent meg a lapban a sanghaji zsidó menekültek helyzetéről. Az első szerint 1939-ben már 17 ezer zsidó menekült a kínai nagyvárosba, s háromezren közülük már önálló egzisztenciát teremtettek maguknak, de hétezerük helyzete nagyon nehéz.⁹³

Romantikus írásban számoltak be *Kerekes Zsigmond* sikeréről, aki Jeruzsálem városának építésze lett. Pedig Magyarországon a numerus clausus miatt még egyetemre sem vették fel, amit így aztán Brűnnben kellett elvégeznie. Magyarországon nem talált állást, kivándorolt, és Palesztinában kezdett új életet.⁹⁴

1942-ben magyar kormányzati emberek is komolyan felvetették, hogy a zsidóknak ki kell vándorolnia Magyarországról. Természetesen ez a terv élénk vitát váltott ki. A lap vezércikkében így írt: „Megmondottuk nyíltan és világosan, elmegyünk, mert el kell mennünk és szeretnénk, ha ezt a szörnyű sorsfordulást nemcsak a magyarság megértése, hanem segítsége is igyekeznék elviselhetővé tenni. Az azonban mégiscsak igen nagyfokú túlzás, hogy egy ilyen rettenetes kényszerűséget, mint valami örvendetes, szívderítő eseményt akarják ránk októjálni.”⁹⁵

Ezek után sorra jelentek meg a cikkek, olvasói levelek, amelynek szerzői súlyos érveket hoztak föl a maradás mellett. Első világháborús katonák – kik testi épségüket áldozták a hazáért –, ügyvédek, kétkézi dolgozók tettek sorra hitet a „haza” mellett, amelyik egyre inkább csak olyan rabszolgáknak tekintette őket, akiktől mielőbb meg kell szabadulni.

SIKERES ZSIDÓK

Közölték például *farkasházi Fischer Mór*,⁹⁶ Herend megalapítójának „rendkívül megleghangú” nemesi levelét, amelyet Ferenc Józseftől kapott. Az apropó, hogy a herendi porcelángyár századik születésnapját ünnepelte, amelyet, mint a magyar iparosodás fontos mérföldkövét ünnepeltek meg, ám a főszereplőről, az alapítóról alig-alig emlékeztek meg.⁹⁷

Kis riportban mutatják be „Szenes Iván”⁹⁸ VI. oszt. tan”-t, aki a Zsidó Gimnázium hatodik osztályának a tornateremben előadott műsorát írta, rendezte, konferálta, játszotta és a zenéjét szerezte

– nagy sikert aratva. „Jónövésű, szimpatikus arcú, kedves fiatalember.” Aki a riporternek elmondta, már eddig 15 háromfelvonásos vígjátékot, 5 drámát és 12 operettet írt. S arra a kérdésre, hogy mit akar elérni az életben „csillogó nagy szemét kerekre kitarja, amikor válaszol: Olyan író szeretnék lenni, mint az apám volt!⁹⁹ Hisszük, hogy sikerülni fog neki.”¹⁰⁰

Kolumnás cikk szól *dr. Nobel Ede*-ről, a világhírű „magyar származású” gyermekorvosról, akit alig egy évi angliai tartózkodás után, királyi engedéllyel egyetemi tanárrá neveztek ki. Jellemző a cikk befejezése: „Reméljük, hogy Nobel Ede dr. az angol királyi egyetem tanára kutatásaival és eredményeivel még sok dicsőséget szerez majd szülőhazájának.”¹⁰¹

ZSIDÓTÖRVÉNYEK A GYAKORLATBAN

Szegeden – írja a lap – a 24 zsidónak minősülő városi alkalmazottból 23-at az 1939. IV. tc értelmében el lehet, de nem kell, elbocsájtani. A szegedi jogi bizottság arra jutott, szükség van ezeknek az embereknek a szaktudására, és elsőrendű városi érdek, hogy maradjanak, amíg az őrsváltásra legalább hasonló tudással, képességgel bírókat nem találnak. Persze a végső döntés – olvashatjuk – a polgármesteré.¹⁰² De ugyanebből a számból még arról is értesülhettünk, hogy egy textilvállalat keresztény dolgozói felajánlották prémiumukat elbocsátott zsidó kollégáiknak.

Természetesen néhány – különösen a mából vizszonekintve – rossz jóslat és helyzetértékelés is megjelent a lapban. Ezek egyik jellemzője Surányi (Schnur) Imre cikke, amely szerint „A zsidótörvények nyomán fiatalságunkban proletarizálódási folyamat indult meg(...) A gazdasági önállóság és a független jómód esélyeinek megsemmisülésével az individuális életlehetőség mindinkább csökkenőben van. (...) Ifjúságunk napjait a műhelyekben töltve, ráeszmél a fizikai dolgozókkal való nagy érdeklődésre, összetartozásra. Szeme megnyílik a társadalom valódi összefüggései előtt, testvérnek lát majd minden munkást, akiknek problémája, az ő problémája is lesz(...) A keresztény és zsidó magyarság eddigi ellentétei már a közeljövőben lényegesen csökkenni fognak. (...) S a boldogabb magyar élet csúcsain – ha más-más úton is értünk fel oda – testvéri egyesülésben találkozunk majd zsidó és nem-zsidó magyar.”¹⁰³

Nemcsak a vulgármarxista megközelítés az érdekes, hanem a zsidó jogfosztásba való teljes beletrődés, a lássuk meg a rosszban is a jót, valamint

az, hogy a cél mégiscsak a „testvéri egyesülés” zsidó és nem zsidó magyarok között.

Ismertettek egy cikket, amely szerint kevés a mérnök, és ez nagyon akadályozza a gazdaság fejlődését. A *KCSL* megjegyzése szerint talán mégiscsak érdemes lenne visszavenni azokat a zsidó mérnököket, akiket tulajdonképpen minden ok nélkül bocsátottak el.

Sokan külföldre kényszerültek, és ott lettek sikeresek, mint *Révész Marcell*, a Richter Gedeon vegyészeti gyár mérnöke, sok sikeres találmány jegyzője, akit szintén a zsidótörvény miatt rúgtak ki, Mexikóvárosban lett a „leghatalmasabb gyógyszer-vegyészeti telep” vezetője. A Weiss család tagjai is kivándorolni kényszerültek, most Hondurasban fognak bele egy nagyobb beruházásba, és 75 magyarországi zsidó dolgozót szeretnének kivinni. A lap szerzője megjegyzi, hogy egyrészt milyen öröm, hogy kapnak munkát, másrészt hogy a tudásuk mennyire hiányozni fog Magyarországról.¹⁰⁴ Ugyanebből a számból egy másik karrier története is kibontakozott, két irodista fiatalember, akiket szintén a zsidótörvény miatt rúgtak ki az állásukból, artista lett, és egy lóbőrben görkorcsolyázó lovat alakítanak, most éppen Londonban, nagy sikerrel.

Egy szociografikus írás egy Dob utcai zsidó szatócs életkörülményeit ismertette. Miközben a nyilas sajtó azt harsogta, hogy a zsidók még mindig jól élnek és dőzsölnek, kiderül, hogy a kiskereskedő maga húzza kicsiny kocsiját, amivel a piacra jár, ruhára, cipőre rég nem telik neki, hatalmas adósságokat nyög, és szinte éheznek, pedig felesége és tízéves gyereke is egész nap dolgozik a piciny üzletben.¹⁰⁵

Kassák Lajos arról írt felháborodott cikket, hogy a Magyar Orvosok Nemzeti Egyesülete arra kéri a kormányt, hogy rendelje el, hogy zsidó orvosok csak zsidó intézményekben működhessenek, és a magánpraxisukban is csak zsidókat gyógyíthassanak. Sőt, a kikeresztelkedett, illetve a zsidó háztárral rendelkező keresztény orvosokra is terjeszték ki ezt a „fajvédelmi szabályt”. *Kassák* szerint: „Az ember nevében tiltakozni kell ez ellen és védelmet kell kérni a betegek érdekében.” Szerinte az orvosszövetségnél még az állatvédők is emberségeesebbek.¹⁰⁶ (A cikk eredetileg a *Magyar Nemzet* december 8-i számában jelent meg, innen vették át Lévaiék. Azt, hogy *Kassák* engedélyével, jóváhagyásával-e, nem tudjuk.)

Egészen meglepő vélemények is helyet kaptak a lapban. *Dr. Boros István*,¹⁰⁷ székesfehérvári főrabbi például a harmadik zsidótörvény kapcsán ugyan elismerte, hogy a jogszabály „megaláztatásunkat célozta”, de azt tette hozzá, hogy „a recepció óta ez lesz az első törvény, amely nyilvánvalóan szolgálja

a zsidóság helyesen felfogott érdekeit.” Szerinte a kitértek árulók a zsidóság szempontjából, és a vegyes házasságban élők, illetve abból születettek is általában azzá válnak. Ha viszont nincs „vegyesházasság”, sokkal inkább megmaradhat a zsidóság¹⁰⁸ – vélte végtelen együgyűségében a székesfehérvári rabbi.

Sorra számoltak be arról a cikkeket, hogy miként próbáltak megélni azok az emberek, akiket a zsidótörvények miatt bocsátottak el. Képzett, értelmiségi emberek, ha egyáltalán találtak valamit, altisztek, kiségitők, hivatalsegédek lehettek – talán azok kivételével, akik külföldre tudtak menni, és ott munkát kaptak. De a többség egzisztenciális helyzete teljesen reménytelennek tűnt. És akkor mi marad? „Mindnyájan remélünk, hisz ötezer éven keresztül csak a remény tartott meg bennünket.”¹⁰⁹

1943-ban már azt írta a lap, hogy a visszatért területekkel együtt 800 ezres zsidóságnak a fele elvesztette kenyérkereseti lehetőségét. Akkor úgy tűnt, ennél rosszabb már nem lehet a helyzet. Miközben persze a külföldről érkező hírek is mind nyugtalanítóbbá váltak.¹¹⁰

Bár a cikkeket szerzői már az 1940-es évfolyamban azt gondolták, annál rosszabb nem lehet a helyzet, mint amilyen, ők is tapasztalni kényszerültek a jogfosztások újabb és újabb állomásait, a gazdasági lehetetlenné tételt. A zsidók kifosztását, tulajdonuk elkönfiskálását, kizárásukat az ország életéből, választójoguktól való megfosztásukat. 1942. júliusában *Kállay Miklós* miniszterelnök aláírta az 1942. VIII. törvénycikket, amelyben visszavonták a polgári Magyarország egyik nagy vívmányát, a zsidó vallás recepcióját. Mindez nemcsak elvi jellegű. A zsidó intézmények, iskolák, kórházak, segélyegyletek lehetőségeinek további erős megszorításával járt. A törvény korlátozta az egyház tulajdonhoz való jogát, még lelkesét is leválthatta a miniszter. Sőt „fajvédelmi” okból a zsidó vallásba betérni sem lehetett ettől kezdve.

A lap részletesen idézte a törvényt és a recepció történetét is, és vezércikkben is foglalkozott a jogszabállyal. „Szívünkben mélységes fájdalommal, de a magyar törvények iránti változatlan hűséggel és tisztelettel vesszük tudomásul az új törvényt. (...) Tudjuk és érezzük, hogy minden küzdelem meddő lett volna egy európai áramlat és az új korszellem parancsával szemben. (...) Nem tudjuk, mit hoz ránk a jövő. Lesz-e virradat a mostani éjszakánkra, vagy még jobban elsötétedik felettünk az égbolt?” – adott mind nyilvánvalóbb kétségeinek hangot a cikk szerzője, minden valószínűség szerint maga Lévai Jenő.¹¹¹

Egyre több cikk foglalkozott a nyilas lapok zsidóellenes íásaival. Felidéztek, hogy *Erdélyi József*¹¹²,

a „Solymosi Eszter vére” című vers szerzője azt javasolta, hogy a Petőfi Társaságból zárják ki a zsidókat, és azt is felemlítették, hogy Erdélyi hosszú cikkben nehezményezte a zsidó írók vele szemben tanúsított magatartását.¹¹³

„Az izraeliták egyenjogúságáról polgári s politikai tekintetben” című 1867. XVII. törvénycikk helyén 1943. március 21-én jelent meg először egy fekete folt, majd április elejétől az utolsó, májusi számig fehéren maradt a hely.

Közben a szerkesztőségben is drámai események játszódtak le. 1943. március 12-én egy főhadnagy vezetésével egy tíz-tizenkét tagú nyomozócsoport jelent meg a szerkesztőségben, hogy a vezérkari főnökség megbízásából házkutatást tartson. Majd Lévai lakását is felforgatták házkutatás címén, és a főszerkesztőt a hírhedt Hadik-laktanyában állították elő, a kémelhárítás szabotázs alosztályán. Hamar kiderült, a feljelentő Lévai régi ellenfele, a szélsőjobbos, később ki is végzett *Endre László* volt.¹¹⁴

Végül a Margit körüti honvéd törvényszék háromhavi fogházra ítélte, de a vezérkari főnökség ügyésze előbb 15 év fegyházat, majd a tárgyaláson halálbüntetést kért.

Mindennek előzményeihez az tartozik, hogy Lévai egyre több információt szerzett a zsidó munkaszolgálatosok szörnyű helyzetéről, forrása részben *Fábián Béla*¹¹⁵ zsidó hitközségi vezető, a „Hadviselt Bizottság” elnöke volt. Fábián sokat szerepelt a lapban, azon hitközségi emberek közé tartozott, akit nem bíráltak a hasábokon. Lévai és Fábián közösen vett részt a munkaszolgálatosok megsegítésére szervezett gyűjtésben. Fábián információt aztán a tragikus sorsú *Fodor Pálon*¹¹⁶ keresztül – ki Lévai közvetlen kollegája volt – juttatták el a munkaszolgálatosok sorsán enyhíteni próbáló *nagybaco-ni Nagy Vilmos* honvédelmi miniszterhez.¹¹⁷ (Fodort megölték a Gestapo emberei.) Másik összekötőjük *Stella Adorján*¹¹⁸ hírlapíró volt. Konspirációs úton panaszkok egész sorát sikerült eljuttatni a miniszterhez. Lévai állította később, hogy a kémelhárítás nyomozott utánuk, de ők sokáig ki tudták játszani azt. S bár a honvédelmi miniszter próbált segíteni a munkaszolgálatosokon, a hadsereg vezetése elszabotálta legtöbb rendeletét, és tovább folyt a zsidók kínzása, legyilkolása.

Lévaiék ekkor úgy érezték, hogy nekik kell cselekedni. Nagybaconi engedélyével elérték, hogy „vegyi testmelegítőket” küldhettek a hozzátartozók munkaszolgálatos rokonaiknak. Addig még levelezőlapot sem adhattak fel. A küldeményeket tábori postaszámok szerint csoportosították, ezzel nagyjából már tudták, ki hol van. S a terveknek megfelelően több keretlegény, ott szolgáló katona is je-

lentkezett, akiket aztán rávettek különféle küldemények kézbesítésére, illetve tőlük sikerült információkat szerezni a munkaszolgálatosokról a hozzátartozók részére.

A HM-ben azonban mindezt megelégtették, és „hűtlenség büntettének” gyanúja miatt eljárást indítottak Lévai ellen. A szerkesztőség és a kiadó teljes személyzetét lefoglalták, és kihallgatták. Ám – Lévai szerint előzetesen ebben már megegyeztek – mindenki mindent tagadott, így Lévai kivételével elengedték az embereket. Fodor Pál, aki addigra már értesült a történetekről, és miután régóta kapcsolatban állt az elhárítás vezetőjével, *Ujszászy István*¹¹⁹ tábornokkal, őt kereste meg támogatásért. Ujszászy azonban Rómában volt éppen *Mussolininél*,¹²⁰ de otthoni telefonját élettársa, *Karády Katalin* felvette, és ő azt tanácsolta, hogy keressék meg Ujszászy helyettesét, *Kudar Lajos*¹²¹ alezredest – aki aztán Fodor könyörgésére elrendelte Lévai elengedését.

Nagybaconi pedig leállította az eljárást. Ám időközben Stellát munkaszolgálatra vezényelték, s nagybaconi Nagy bukása után újra indult az eljárás Lévai ellen is. Pedig még a lap cenzúrást végző tiszt is azt vallotta, hogy ő közérdekűnek találta mindazokat az információkat, amelyeket közzétettek.

Végül dr. *Babos József*¹²² hadbíró-ezredes, a vezérkar főügyésze Ü. 355/43/8. szám alatt vádiratot bocsátott ki, amely szerint Lévait katonai titok tekintetében elkövetett hűtlenség büntette miatt vonják eljárás alá, amelyet azáltal követett el, hogy „Budapestén 1943. év elejétől február hó végéig terjedő időben – tehát háború idején – a keleti hadművelési területen alkalmazásban lévő vagy oda elvonuló egyes munkásszázadok kiegészítési területére, kiindulási állomásaira (helyőrségeire) hadrendi számozására, tábori posta számára, utóbbi változásaira, az útbaindítási és visszaindulás időpontjukra, a hadművelési területen való elhelyezésükre, mozgásukra, szervezési változásaikra, valamint a munkásszázadok parancsnokainak kilétére vonatkozó katonai titkokat képező adatokat jogosulatlanul megszerezte és azokat a nála érdeklődő egyénnel, mint illetéktelen személyekkel közölte.”

Végül – bár Lévai szerint egy igazi vérbírót küldtek rá – a hol halálos ítélettel, hol életfogytiglan tartó fegyházzal fenyegetés után megúsza három hónappal, első és utolsó hónapban magánzárkával, heti egyszeri böjttel, kemény fekhellyel. Büntett helyett vétségben mondták ki bűnösnek, gondatlanságra hivatkozva, ugyanakkor terhére rótták, hogy nagy példányszámban tette közzé az értesüléseit, és a lapszámok külföldre is eljuthattak.¹²³

Lévai végül megszökött a büntetés elől, de lapját betiltották, terjesztését felfüggesztették.

Lévai nem tudta, de a vezérkari ügyész Babos József, aki az újvidéki mérszárlás kivizsgálását is végezte, és komoly szerepe volt a bűnösök elleni vád összeállításában, Bajcsy-Zsilinszky Endre és Kiss János tábornok barátjaként állítólag még az ellenállás szervezésében is együttműködött velük.¹²⁴ Nyilván így Babosnak is szerepe volt a végül meglehetősen enyhe ítéletben, amit aztán végre sem hajtottak, mert Lévai a mind zavarosabb körülmények között elszökött előle. De a lapnak vége lett. És Lévai is csak súlyos megpróbáltatások árán élte túl a következő hónapokat. (Minderről néhány éve került elő addig nem ismert naplója, amely éppen a Múlt és Jövő Könyvkiadónál jelent meg 2016-ban, *Deportáció, télach, schutzpass* címen.)

A *Képes Családi Lapok* ma már többé-kevésbé feledésbe merült számai jól jellemzik a negyvenes évek zsidó dilemmáit. Igazodni a mind szigorúbb, reménytelenebb törvényekhez, a zsidóellenes intézkedésekhez, vagy megpróbálni ellenállni, esetleg kitérni előlük. Sokáig élt a remény, hogy ha jó „magyarok”, ha bebizonyítják, hogy minden jogfosztó intézkedés ellenére hű polgárai a hazának, akkor változni fog a helyzet. Más alternatíva híján a legerősebb hang a beletörődésé, a próbáljunk meg ezzel együtt élni hangé. Amit persze színez a cionista remény, hogy talán valahol máshol, esetleg Palesztinában, újra lehet kezdeni. Különösen fontosak voltak a lap akciói, elsősorban a munkaszolgálatosokért. Ugyanakkor a szerzők a mind borzalmasabb külföldi példákat látva sem mertek szembenézni a fenyegető valósággal.

A *Képes Családi Lapok* fontos – és sok szempontból mára méltatlanul elfeledett – forrása az 1945 előtti zsidó életnek. Pedig ennek a korszaknak már gyakorlatilag nem maradt zsidó lapja, a zsidó szerzők döntő többségét kitiltották a sajtóból. A létező lapok pedig egyre inkább aljas és hazug uszítást folytattak a törvényekkel is mind inkább életlehetőségektől megfosztott zsidók ellen. Azt, hogy ebben a helyzetben milyen dilemmákkal nézett szemben a magát magyarnak tartó, nagyrészt neológ zsidóság, elsősorban innen ismerhetjük meg.

A lapban azonosított szerzők:

A cikkek egy részét, a vezércikkeket általában Lévai Jenő írta, említettük még Pap Károlyt, aki az első időkben volt szerző. Írásaiban főleg az Est-lapoknál vele történeteket elevenítette föl, némi sértettséggel beszámolva arról, hogy „zsidó” témájú írásait nem akarták közölni. Pár kisebb, jelentéktelenebb novellája is feltűnt a lapban („Templomrablás”). A nevesebbek közé tartozott még Csergő Hugó, aki nemcsak író-költő, de a hitközség titkára

is volt, neki jelent meg verse, emlékező írása a hitközségi alelnök Ribáry Gázáról. Szerzők még: a neves tudós-rabbi Scheiber Sándor (aki Lévainak sógora volt), aki például Károli Gáspár Bibliafordítását méltatta, „Vészi József magyarsága és zsidósága címen” írt cikket, vagy Adler Illésről, a „tudós papról és nagyszerű szónokról” emlékezett meg, vagy a zsidók 1840-es asszimilációs ígéretéről értekezett. De megtalálható itt Mandel Miklós rabbi, Berend Béla rabbi – akit a háború után a népbíróság a nyilasokkal való kollaborálás miatt perbe fogott, s akivel jóval később Lévai is szembe került egy perben, beszédeit idéztük itt. Kahan Frank Samu, az ortodoxia képviselője például a munkaszolgálatosok javára rendezett gyűjtésben való részvételt szorgalmazta. Dr. Lőw Antal ügyvéd, aki a zsidótörvények szorításában élőknek adott praktikus tanácsokat („Jelese kell felelni a kereskedőknek!”), Boros István rabbi a harmadik zsidótörvényt „méltatta, amelyik megakadályozza, hogy árulók legyenek a zsidóság soraiból.” Surányi (Schnur) Imre, aki leginkább vulgármarxista megközelítéssel foglalkozott a zsidó ügyekkel („A keresztény és zsidó magyarság útjai találkoznak”). A lap rendszeresen beszámolt az OMIKE művészeti programjairól¹²⁵ is, László Zsigmond egy ritka kritika szerzője („Egy Fidelio előadás színlapjai”).

Ritter Aladár,¹²⁶ későbbi neves tipográfus, akivel már a *Kis Újság*-nál együtt dolgozott, riportokat, kisebb interjúkat készített, Gárdos Dezső, Dénes Béla – aki cionista szemszögből írt –, Jány Péter („Zola 100. születésnapja”), Erdélyi István, aki munkaszolgálatban halt meg. Benczés Tibor, Vihar Béla, Lévai Árpád (Lévai Jenő testvére), Kardos László, Weisz Miklós, és egy cikk erejéig Berg József főrabbi, Klein Andor főrabbi, Somló Imre, dr. Stern György, valamint Kassák Lajos és Deutsch Imre orvos (a nagyapám), aki egy kollégáját méltatta annak elhunytakor.

A cikkek egy jelentős része aláírás nélküli, esetleg olyan monogramos, amit nem tudtam feloldani.

A kiadóhivatal dolgozói közül azonítani tudtuk: Bíróné Sipos Magdát, Bálint Verát, és Fenyvesi Lajost.

JEGYZETEK

¹ *Képes Családi Lapok*, 1937. május 1.

² Lipták Dorottya: „A családi lapoktól a társasági lapokig”, in: *Budapesti Negyed* 1997/2–3.

³ Sértő Kálmán (1910–1941) költő, szegényparaszti családban született, négy évig katonáskodott, majd Budapestre jött, ahol egy ideig a liberális értelmiség egyik kedvence volt, sokan támogatták pályáját. Később Sértő a szélsőjobb-

hoz, a nyilasokhoz csatlakozott. Alkoholizmusa miatt lecsúszott, és fiatalon meghalt.

⁴ Csurka Péter (1894–1964) író, újságíró. Katona, majd tisztviselő és író. A negyvenes években a *Friss Újság* munkatársa. A háború végén Németországba menekül. Amerikai fogságból jött haza, 1957-től újra jelentek meg írásai.

⁵ Lévai Jenő zsidó öntudatának a kialakulásáról lásd részletebben itt: Dési János: „Lévai Jenő és a zsidóság”, *Múlt és Jövő*, 2014/4. szám

⁶ Pap Károly (1897–1945) író, újságíró. Az I. világháborúban katona, majd vöröskatona, utána másfél évig börtönbe kerül, onnan Bécsbe emigrál. 1922-ben jön haza, 1923-ban jelenik meg első novellája, majd *Az Est* és a *Nyugat* munkatársa lett. 1943-tól munkaszolgálatos, Bergen-Belsenben ölték meg. Művei a *Múlt és Jövő* Kiadónál jelennek újra meg.

⁷ Pap Károly: „Levél a szerkesztőhöz!”, *Képes Családi Lapok*, 1940. január 14. Újra közli: Pap Károly: *Zsidó sebek és bánok és más publicisztikák*, Pap Károly művei, VII. kötet, *Múlt és Jövő* Kiadó, 2000, p. 192–198.

⁸ *KCSL*, 1940. január 14. „Levél a szerkesztőhöz!”

⁹ Adler Bella (1892–1988) Lévai Jenő felesége.

¹⁰ „Magyar Honfiak tízparancsolata”, *Képes Családi Lapok*, 1937. május 2. Országos tízparancsolat-vita.

¹¹ Hegyaljai Kiss Géza (1893–1966) református lelkész, hitoktató, irodalomtörténész, több népszerű történelmi tárgyú mű szerzője, konzervatív költő.

¹² Körösi Nagy Lajos (?–?) többek között az *Új Idők* szerzője.

¹³ Ujházy György (1895–1971) író, újságíró. Az 1918–19-es forradalom után emigrál, majd hazatérve sok írása jelenik meg napilapokban, folyóiratokban. Az avantgarde színházi mozgalom résztvevője. A Magyar Színházban az *Érik a búzakalász* című darabját adják elő, míg a Szegedi Szabadtéri Játékokon az *István király népe* című történelmi tragédiáját. Egyik fő műve az *Európai magyarság* című, történelmi tanulmányokat tartalmazó kötet.

¹⁴ Sásdi Sándor (1898–1992) író, újságíró. A *Pécsei Napló* munkatársa, majd az *Új Írók* szerkesztője. Dachauba deportálják, visszatérve főleg regényeket ír haláláig.

¹⁵ Vidor Marcell (1876–1945) költő, író, újságíró. Az I. világháborúban haditudósító, verseket, egyfelvonásos színműveket írt.

¹⁶ Vörös Vince (1911–2001) kisparaszti gazdálkodó, 1935-től az FKGP tagja, aktívan politizál. Az 1930-as évek második felétől jelennek meg írásai, a *Kis Újság* külső munkatársa. 1944 decemberétől az Ideiglenes Nemzetgyűlés tagja, majd az FKGP-nél dolgozik. Az ötvenes években retorziók érik, a rendszerváltáskor tér vissza a politikába a Kisgazdapárt tagjaként.

¹⁷ Fiala Ferenc (1904–1988) mérnök, újságíró, az *Összetartás* nyilas lap szerkesztője, 1940-től a nyilas párt sajtóosztályának a vezetője, a puccs után a miniszterelnökség sajtóosztályának a vezetője. 1945-ben életfogytiglanra télik, 1956-ban kiszabadul, és az NSZK-ba szökik.

¹⁸ *Sértő Kálmán versei*, Centrum Kiadóvállalat Rt., Budapest, 1943, Fiala Ferenc bevezetőjével.

¹⁹ Uo.

²⁰ *KCSL*, 1937. augusztus 9. Sértő Kálmán: „Orgonabokor”.

²¹ Dessesffy Gyula (1909–2000) újságíró, aki 1939-ben Teleki Pál támogatásával szerzi meg Lévai Jenőtől a *Kis Újságot*, amitől a zsidótörvények miatt kell megválnia. A lap az FKGP félhivatalos lapja lesz. 1944-től az antifaszista ellenállás résztvevője, 1947-től emigrációban él, 1951–1954 között a Szabad Európa Rádió magyar részlegét vezeti.

- ²² *Magyar sajtó-évkönyv*, 1941. Szerk.: Sziklay János, 244. o. Lévai mint a *Kis Újság* és a *Magyar Hétfé* szerkesztője szerepel a kamarai tagok között.
- ²³ Dési János: „Lévai Jenő, a vézskorszak krónikása”, in.: Lévai Jenő *A pesti gettó története*, Bp. Főv. VII. ker. Önkorm., Budapest, 2014. 299–326. o.
- ²⁴ *KCSL*, 1939. 12. 31. 3. o. Lévai Jenő: „Harminc év után”.
- ²⁵ *KCSL*, 1940. 01. 27. 12. o. „Olvasói levél”.
- ²⁶ *KCSL*, 1939. 12. 31. 3. o. Lévai Jenő: „Harminc év után”.
- ²⁷ 1.850/1941 M.E. rendelet, amely 1941. március 9-i nappal lépett hatályba.
- ²⁸ A nem napilapok a 4.950/1938. M. E. számú rendelet alapján kiadott engedélyben foglalt oldalterjedelem ötven százalékában jelenhettek meg.
- ²⁹ Pelle János: *A gyűlölet vetése*, Európa kiadó, Budapest, 2001. 159. o.
- ³⁰ „[Az ügyesség] ha arról győződik meg, hogy a sajtótermék, vagy egyes közlemények megjelenése és terjesztése a hadviselés érdekét, vagy az állam más fontos érdekét hátrányosan érintené, az engedély kiadását megtagadni és a sajtótermék terjesztését megtiltani köteles. A m. kir. minisztérium 1939. évi 8.140. M. E. számú rendelete a sajtóellenőrzésről.
- ³¹ Gorda Éva: „A cenzúra működése 1939–1945 között Magyarországon”, *Hadtudományi Szemle*, 1998/2.
- ³² Dr. Karsai Elek: „Eviai után tizenegy hónappal”. *Évkönyv*, 1971/72, MIOK, Bp. 1972, 163. o.
- ³³ *Magyar Sajtó-Évkönyv*, 1941. Szerk. Dr. Sziklay János 38. o.
- ³⁴ Scheiber Sándor: *Magyar zsidó hírlapok és folyóiratok bibliográfiája*, 1847–1992, MTA Judaisztikai kutatócsoport, Bp., 1993.
- ³⁵ *KCSL*, 1940. 01. 27. 12. o. „Olvasói levél”.
- ³⁶ *KCSL*, 1940. június 30. 3. o. „Üzenet a zsidó magyar tömegeknek”.
- ³⁷ Rendeletek Tára a Magyar Királyi Posta részére, 1943. június.
- ³⁸ *KCSL*, 1940. március 3. 3. o. „Horthy Miklós”.
- ³⁹ *KCSL*, 1940. február 11. 4. o. „Vezetőink”.
- ⁴⁰ *KCSL*, 1940. április 7. 4–6. o. Dr. Kardos László: „Gettó vagy wertheim szekrény”.
- ⁴¹ *KCSL*, 1940. április 28. 4–5. o. Dr. Dénes Béla: „Egységes vezetést, egységes megoldást!”
- ⁴² *KCSL*, 1941. február 11. 3–4. o. Lévai Jenő: „Mi a teendő?”
- ⁴³ *KCSL*, 1940. február 18. 12. o.
- ⁴⁴ *KCSL*, 1940. január 28. 2. o.
- ⁴⁵ *KCSL*, 1940. március 3.
- ⁴⁶ *KCSL*, 1940. június 30. 3. o. „Üzenet a zsidó magyar tömegeknek”.
- ⁴⁷ *KCSL*, 1940. június 30. 15. o.
- ⁴⁸ *KCSL*, 1940. szeptember 29. 9–10. o. „Berend Béla a munkaszolgálatosokhoz”.
- ⁴⁹ Festetics Domonkos (tolnai) gróf (1901–?). Ausztriai és olaszországi tanulmányai után 1931-ben vette át az ötezer holdas csertői hitbizományt. Szigetvár kormánypárti, majd szélsőjobb képviselője, a parlamentben a fajvédelem híve, állítólag Berend Béla szigetvári rabbi támogatója. Felsőházi tag. A háború után a felelősségre vonás elől Ausztriába menekül.
- ⁵⁰ Bosnyák Zoltán (1905–1952) szélsőjobboldali újságíró, tanár, a fajvédelem lelkes propagálója már a kora harmincas évektől Magyarországon. Szélsőjobboldali, nyilas lapok szerkesztője. Kezdeményezésére jön létre a Magyar Zsidó-kutató Intézet. 1945-ben Romániába szökik, ott letartóztatják, kiadják Magyarországnak, ahol az ÁVH-nak felajánlja „szakértelmét” egy antifasiszta kutatóintézet létrehozására. Titkos tárgyaláson elítélik, és kivégzik.
- ⁵¹ Endre László (1895–1946) szélsőjobboldali politikus, Gödöllő főszolgabírója, szélsőjobb, fajvédő szervezetek tagja, Pest megye alispánja. Hírhedt antiszemita. Lévai Jenő már nagyon korán leleplezi üzelmeit. 1944 áprilisától belügyi államtitkár, a zsidók deportálásának az egyik megszervezője és irányítója. A háború után kivégzik.
- ⁵² Lévai Jenő: *Endre László, a bábórus bűnösök magyar listavezetője*, Müller Károly Könyvkiadóvállalat, Bp., 1945. 65. o.
- ⁵³ Lévai Jenő: *A Margit körüli vézbírák*, Budapest, 1945. 70. o.
- ⁵⁴ Például *KCSL*, 1942, december 13. 2. o.
- ⁵⁵ *KCSL*, 1943. március 21.
- ⁵⁶ *KCSL*, 1940. január 27. 8–9. o. „Mi történik az OMZSÁ-ban és körülötte”.
- ⁵⁷ *KCSL*, 1940. február 4. 8. o.
- ⁵⁸ *KCSL*, 1940. február 1. 6. o.
- ⁵⁹ *KCSL*, 1940. március 31. 4–6. o.
- ⁶⁰ *KCSL*, 1940. április 14. 4–6. o. Dr. Kardos László: „Hipnotizált közvélemény – delejes sajtó”.
- ⁶¹ *KCSL*, 1940. június 23. 7–9. o. Dr. Kardos László: „Teljes belső átalakulást...”
- ⁶² Dénes Béla doktor (1904–1959), orvos, cionista. *Független Szemle* címen lapot szerkeszt a harmincas években, és kiadót vezet. 1942-ben mint cionistát letartóztatják, 1945 után a Szocialista Cionisták és a Cionista Szövetség egyik vezetője, 1947-től az *Új Élet* szerkesztője. 1949-ben letartóztatják, 1957-ben Izraelbe megy.
- ⁶³ *KCSL*, 1940, április 28. 4–5. o. Dr. Dénes Béla: „Egységes vezetést, egységes megoldást!”
- ⁶⁴ *KCSL*, 1940. június 23. 3. o. „Ne pepecseljünk tovább!”
- ⁶⁵ Stern Samu (1874–1946) üzletember, 1916-tól udvari tanácsos, a pesti Izraelita Hitközség elnöke. „Anticionista mózes hitű magyar.” A megszállás után a Zsidótanács vezetőjének nevezik ki.
- ⁶⁶ *KCSL* 1940. július 28. 3–4. o.
- ⁶⁷ Eppler Sándor (1890–1942). A pesti Izraelita Hitközség munkatársa, majd a zsidótörvények életbe lépése után a főtitkára.
- ⁶⁸ *KCSL*, 1940. november 3. 4. o. Lévai Jenő: „Eppler Sándor vallomása a Törvény előtt”.
- ⁶⁹ *KCSL*, 1940. szeptember 29. 2–4. o. Lévai Jenő: „Vádoltak padján a Rendszer”.
- ⁷⁰ Komoly Ottó (1892–1945) mérnök, cionista vezető, 1943-tól a Budapesti Mentőbizottság (Vaada) vezetője, 1944-től a Vöröskereszt Nemzetközi Bizottság budapesti képviselője „A” irodáját vezeti, sok ember megmentésében működött közre. A nyilasok gyilkolták meg.
- ⁷¹ *KCSL*, 1942. december 13. 6. o. „Közgyűlési beszámoló”.
- ⁷² *KCSL*, 1940. február 4. 18. o. „Február elsején megkezdődik a prágai zsidók nagy vándorlása”.
- ⁷³ *KCSL*, 1940. január 21. „Negyedére csökkent a bécsi zsidók száma”.
- ⁷⁴ *KCSL*, 1940. február 4. 18. o. „Kiteleptik Bécsből a zsidókat”.
- ⁷⁵ *KCSL*, 1940. február 11. 18. o. „Külön bevásárlási órák a bécsi zsidók részére”.
- ⁷⁶ *KCSL*, 1940. február 4. 19. o. „Zsidó tanácsok Lengyelországban”.
- ⁷⁷ *KCSL*, 1940. március 10. 11. o.
- ⁷⁸ *KCSL*, 1940. március 31. 3. o. „Kivándorlás”.
- ⁷⁹ *KCSL*, 1940. január 28. 15. o. „Útavaló”.

- ⁸⁰ *KCSL*, 1940. február 11. 18. o. (P. J.): „475.000 helyzete Palesztinában”.
- ⁸¹ *KCSL*, 1940. február 25. 16. o. „Palesztina helyzete”.
- ⁸² *KCSL*, 1940. március 24. 6. o. „Részletes jelentés Palesztina nehéz helyzetéről”.
- ⁸³ *KCSL*, 1940. május 26. 12. o. Herzl Tivadar
- ⁸⁴ *KCSL*, 1940. június 23. 12. o.
- ⁸⁵ *KCSL*, 1943. május 31. 14. o. „Palesztinában fejlődik az ipar és a mezőgazdaság”.
- ⁸⁶ *KCSL*, 1942. április 15. 8. o.
- ⁸⁷ Lévai Jenő levele Randolph Brahamhoz, 1974. március 15. (A szerző birtokában.)
- ⁸⁸ *KCSL*, 1940. február 25. 18. o. „Ünnepélyesen aláírták a San Domingo-i betelepítési megállapodást”.
- ⁸⁹ *KCSL*, 1940. március 17. 9. o. „San Domingo ratifikálta a zsidó betelepítésről szóló okmányt”.
- ⁹⁰ *KCSL*, 1940. június 16. 5. o. „Új otthont a hazátlanoknak”.
- ⁹¹ *KCSL*, 1940. március 30. 19. o. „Törvényt nyújtottak be a zsidók alaszakai betelepítéséről”.
- ⁹² *KCSL*, 1942. november 15. 3. o. „Chile”.
- ⁹³ *KCSL*, 1940. március 10. 18. o. „A sanghaji zsidó menekültek helyzete”.
- ⁹⁴ *KCSL*, 1940. március 10. 18. o. „Budapest, Brünn, Jeruzsálem”.
- ⁹⁵ *KCSL*, 1942. április 26. 3. o. „Kivándorlásunkról...”
- ⁹⁶ Farkasházi Fischer Mór (1799–1880) porcelánfestő, porcelángyáros, a herendi porcelángyár alapítója, 1870-ben Ferenc József nemesi rangra emeli családjával együtt.
- ⁹⁷ *KCSL*, 1940. február 4. 16. o. „Farkasházi Fischer Móricz, Herend megalapítójának nemességi levele”.
- ⁹⁸ Szenes Iván (1924–2010) az egyik legismertebb, még a kétezres évek elején is legtöbbször játszott dalszövegíró, zeneszerző, számtalan sláger megalkotója.
- ⁹⁹ Édesapja Szenes Andor (1899–1935) költő, író, műfordító, sikeres színpadi szerző, több mint 31 operett fűződik a nevéhez, Kálmán Imre és Lehár Ferenc operettjeinek fordítója. Számtalan sláger írója.
- ¹⁰⁰ *KCSL*, 1940. április 7. 16. o. „Olyan író szeretnék lenni, mint az Apám volt”.
- ¹⁰¹ *KCSL*, 1940. május 19. 14. o. Benczés Tibor: „Egyetemi tanár lett Londonban”.
- ¹⁰² *KCSL*, 1940. január 29. 6. o.
- ¹⁰³ *KCSL*, 1940. február 4. 7. o.
- ¹⁰⁴ *KCSL*, 1940. március 24. 16. o. „Az egyensúly törvény idevágó rendelkezései alapján...”
- ¹⁰⁵ *KCSL*, 1940. március 31. 12. o. „Kereskedő a Dob utcában”.
- ¹⁰⁶ *KCSL*, 1940. december 13. 6. o. Kassák Lajos: „Kegyelmet a betegeknek”.
- ¹⁰⁷ Boros István dr. (1908–1944) székesfehérvári rabbi. 1932-ben lett a filozófiatudományok doktora, 1934-től rabbi. Feleségével együtt Auschwitzban ölték meg.
- ¹⁰⁸ *KCSL*, 1941. augusztus 2. 5–6. o. Dr. Boros István: „Valóban zsidókérdéseket kérünk!”
- ¹⁰⁹ *KCSL*, 1940. június 26. 15. o. „Mi lett belőlük?”
- ¹¹⁰ *KCSL*, 1943. május 30. 18. o.
- ¹¹¹ *KCSL*, 1942. augusztus 2. 3. o.
- ¹¹² Erdélyi József (1896–1978) költő, versei egy ideig a *Nyugat*-ban jelentek meg, az *Est*-lapok munkatársa, majd a népi írók jobbszárnyához sodródik, szélsőjobb, antiszemita verseket ír, a *Virradat* egyik szerzője, aki még a háború alatt is írt antiszemita verseket, a háború után elmenekül, később Magyarországon elítélik. Szabadulása után az ötvenes évektől újra publikálhat.
- ¹¹³ *KCSL*, 1942, november 1. 12. o.
- ¹¹⁴ Lévai Jenő: *Endre László, a háborús bűnösök magyar listavezetője*, Müller Károly Könyvkiadóvállalat, Bp. 1945.
- ¹¹⁵ Fábrián Béla (1889–1966) ügyvéd, Vázsonyi Vilmos tiktára, az I. világháborúban katona majd hadifogoly, aki élesen Szovjet-Oroszország-ellenes, ezért a Tanácsköztársaság idején le is tartóztatják. 1922–1939 között ellenzéki képviselő. 1944-ben közreműködik zsidó önmentési akciókban, a megszállás után a németek letartóztatják, és koncentrációs táborba hurcolják, a háború után az USA-ban él.
- ¹¹⁶ Fodor Pál (1910–1944) újságíró, Lévai Jenő közeli munkatársa és barátja, aki jó kapcsolatokat ápolt kormánypárti tisztségviselőkkel is. Az egyik legjobban informált német-ellenes újságíró, Kánya Kálmán külügyminiszter és a titkosszolgálatot vezető Ujszászy István bizalmasa, a németek ezért letartóztatták. Azt kívánták vele bizonyítani, hogy Ujszászy személyesen közreműködött munkaszolgálatosok elengedése érdekében. Fodort valószínűleg vallatás közben ledobták a Gyorskocsi utcai fogház emeletéről a németek.
- ¹¹⁷ Nagybaconi Nagy Vilmos (1884–1976) hivatásos katonatiszt, tábornok, a Kállay-kormány honvédelmi minisztere, aki sokat tett a munkaszolgálatosok helyzetének enyhítéséért. 1965-ben megkapta a Jad Vasém Világ Igaza kitüntetését.
- ¹¹⁸ Stella Adorján (1897–1967) újságíró, humorista, műfordító, igen sikeres színpadi szerző, aki 1944-ben a Zsidó Tanács és a magyar katonai hatóságok között látott el összekötői feladatokat.
- ¹¹⁹ Ujszászy István (1894–1948?) vezérőrnagy, a hírszerző és kémelhárító VKF2 vezetője, az Államvédelmi Központ parancsnoka, a háborúból való kiugrás előkészítésének egyik kulcsfigurája. A német megszállás után a németek, majd a szovjetek tartóztatják le.
- ¹²⁰ Valóban ebben az időben Olaszországban járt, de minden valószínűség szerint az olasz vezérkar hírszerző főnökével Bastianinival tárgyalt, a kiugrással kapcsolatban tapogatódzott.
- ¹²¹ Kudar Lajos (1895–1945) csendőrtiszt, az Államvédelmi Központ helyettes vezetője (1942–1944), majd Ujszászy István német megszállás utáni letartóztatása után annak vezetője. Az ellenállás egyik segítője, akit a nyilasok letartóztatnak, és a németek meggyilkolják.
- ¹²² Babos József (1892–?) A Honvéd Vezérkar helyettes főügyésze, hadbíró ezredes, az újvidéki mézszállítás ügyének kivizsgálója, elítélt több katonát zsidó munkaszolgálatosok elleni gyilkosságért, együttműködött Bajcsy-Zsilinszky Endrével és Kiss Jánossal is az ellenállásban. Ennek ellenére a felszabadulás után letartóztatják, 13 hónapot tölt fogságban. 1946-os szabadulása után eltűnik, egyes források szerint Dél-Amerikába szökött.
- ¹²³ Lévai Jenő: *A Margit körüli vészbírák*, Budapest, 1945.
- ¹²⁴ <http://hdke.hu/tudastar/enciklopedia/babos-jozsef>
- ¹²⁵ Valószínűleg már a lap betiltása után jelent meg Lévai könyve erről az *Írók, színészek, énekesek és zenészek regényes életútja a Goldmark teremig* címmel, Zsidó Magyarok Könyvtára, 1943
- ¹²⁶ Ritter Aladár (1903–1993) hírlapíró, sajtótörténész, újságtervező. Fialat újságíróként Lévai Kis Újságjánál tanulta a szakmát és később is mesterének nevezte Lévait. A háború előtt riporter, utána elsősorban már tipográfusként dolgozott. Több tankönyv szerzője, nemzedékek tanára.